

SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN YURT DIŐI EĞİTİM POLİTİKASI*

Mustafa GENÇOĞLU**

ÖZET

Sultan II. Mahmut, yurtdışına öğrenci gönderen ilk Osmanlı padiŐahıdır. BaŐlangıçta sadece askerî amaçlara yönelik bir politika takip edilirken bilhassa Tanzimat döneminde yapılan kapsamlı reformların tesiriyle yurtdışı eğitim, diğer alanlara da açılmıştır. Sultan II. Abdülhamid önceleri selefleri gibi yurtdışı eğitime oldukça önem vermiştir. Ancak 1890'lardan itibaren Jön Türklerin basın-yayın yoluyla Avrupa'daki rejim karŐıtı etkili kampanyaları, II. Abdülhamit'in yurtdışı eğitim politikasını olumsuz yönde etkilemiştir. Neticede askerî alan ve bir kaç sivil dışında yurtdışı eğitime son verilmiştir. Bu çalışma, öncelikle BaŐbakanlık Osmanlı ArŐivi'nde çeşitli kataloglardaki belgelere ve biyografik kaynaklara dayanmaktadır. Bu makalede Sultan II. Abdülhamit döneminde hangi ülkelere kaç öğrenci gönderildiği araştırılacaktır. Daha sonra öğrenim alanları, öğrencilerin kimlikleri ve bilimsel katkıları analiz edilecektir. Amacımız, Sultan II. Abdülhamid'in yurtdışı eğitim politikasının mahiyetini saptayabilmektir. Bu bağlamda Jön Türklerin bu siyaset üzerindeki rolleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, yurtdışı eğitim, Osmanlı eğitim sistemi, Türk modernleşmesi

---

* Bu araştırma, "Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler –Bir Grup Biyografisi Araştırması" isimli basılmamış doktora tezimizden mülhem olup, yeni kaynaklar ve bulgularla ayrı bir konu başlığı altında ele alınmıştır.

** Yrd. Doç. Dr. Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: mgencoglu68@gmail.com

THE STUDY ABROAD POLICY OF SULTAN ABDULHAMİD II

ABSTRACT

Sultan Mahmud II was the first Ottoman Sultan sending students to abroad. When it was followed only a policy towards military aims in the beginning, the education abroad has been opened to the other fields with the influence of the comprehensive reforms especially in the period of Tanzimat. Sultan Abdulhamid II has considered the policy of education abroad fairly like his predecessors. However, beginning from 1890's the Young Turcs' effective campaign against the regime by means of the press has affected the education abroad policy of Sultan Abdulhamit II negatively. As a result, except for the military field and a few civilians the study abroad were canceled. This study is based on many documents in the various catalogues in the Prime Ministry Ottoman Archives and the biographic sources. In this article firstly it will be research that how many students were sent to which countries in the period of Sultan Abdulhamid II. Then it will be analized the education fields, the identities and scientific contributions of the students. Our aim is to determine the character of Abdulhamid's policy on the study abroad. In this respect it will be tried to Young Turcs' roles on this policy

Keywords: *Abdulhamid II, study abroad, Ottoman education system, Turkish modernization*

Giriş

Sultan II. Mahmud’la güçlü bir devlet yapısını öngören modern merkeziyetçi yönetim sistemi çerçevesinde köklü bir reform hareketi devreye sokulmuştur. İlk olarak merkeziyetçiliğe direnen ayanlar bastırıldıktan sonra, yeniliklere muhalif iki gruptan, Yeniçeri Ocağı lağvedilmiş (16 Haziran 1826), *ulema* kontrol altına alınmıştır. Böylece II. Mahmud, *Asâkir-i Mansure-i Muhammediye* ismini verdiği yeni orduyu kurmaya muvaffak olmuştur. Ancak bu orduyu Batılı usulde sevk ve idare edebilecek eğitimli subay sıkıntısı baş göstermiştir. Bunun için selefleri gibi II. Mahmud da yabancı subay ve uzmanlardan faydalanmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu zorunluluk ordunun ihtiyaçlarına yönelik kurulan modern öğretim kurumları *Mekteb-i Harbiye* (1834) ile *Mekteb-i Tıbbiye’nin* (1838) teşkili ve öğretim hayatında da kendisini göstermiştir. Bu bağlamda Osmanlı devlet adamları yurtdışı eğitimle Batılı tarzda tesis edilen kurumlardaki yetişmiş eleman sıkıntısını gidermenin yanında bilhassa yabancı subay, uzman ve hocalara olan bağımlılıktan kurtulmayı hedeflemişlerdir (Mehmed Esad, 1312: 65). Nitekim kısmen yabancı uzmanlardan faydalanılmaya devam edilirken Avrupa’ya yollanan öğrencilerin tahsillerini tamamladıkça bunların yerini alması beklenmiştir (Uluçay ve Kartekin, 1958: 95-96). Bu hususta ilk adım, 1830’un son günlerinde Hüsrev Paşa’nın dört evlatlığının Paris’e gönderilmesiyle atılmış ve akabinde peyderpey birçok öğrencinin Batı’ya yollanmasıyla devam etmiştir (Gençoğlu, 2008a: 24-25). Böylece yurtdışı tahsilliler, reformların uygulanmasında ve yerleşmesinde önemli bir rol üslenmiş oluyorlardı.

Tanzimat Dönemiyle, Batı’dan geri kalmışlığın idari örgütlenme ve siyasî yapıdan kaynaklandığı kabul edilmeye başlanmış ve bu konularda reformlar yapılmasına çalışılmıştır. Siyasî reformların yanında eğitim, kültür ve sosyal alanlardaki reformlar toplum üzerinde Batılılaşma yönünde tesirlerini göstermeye başlamıştır. Bilhassa II. Mahmud’la başlayan Batılı usulde modern eğitim sisteminin kurulmasına yönelik çabalar artmış, bu konuda oldukça önemli bir yol kat edilmiştir. Tanzimat’ın etkisiyle başlarda sadece askerî amaçlara yönelik olan yurtdışı eğitim diğer alanlara da açılmıştır. Ancak II. Abdülhamid dönemi dâhil sivil öğrencilerin sayısı, hiçbir zaman askerî talebelerin sayısına ulaşmamıştır. Bunda sivil okulların askerî okullardan çok sonra açılmaları, bina ve teçhizat olarak gerekli yardımı görmemelerinin payı büyüktür. Dahası mühendislik, tıp, veterinerlik gibi öğrenim dallarının hepsi askerî menşelidir (Ergin, 1939: 262).

Bu dönemde yurtdışı eğitim bakımından yeni bir uygulama olarak Paris’te Osmanlı öğrencilerine mahsus *Mekteb-i Osmani* (Ekim 1857) açılmıştır. Okulun tesisinde, eğitim başarısı açısından öğrencilerin topluca bir yerde tahsil görme-

lerinin daha yararlı olacağı kanaati etkili olmuştur. Bu suretle öğrenciler üzerinde etkin bir denetim mekanizmasının kurulması öngörülmüştür (Mehmed Esad, 1310: 65). Tüm çabalara rağmen beklentilere cevap veremeyen *Mekteb-i Osmani*, 1865'te kapatılmak zorunda kalınmıştır (Chambers, 1968: 326; Şişman 1986: 85). Bu pahalı ve verimsiz projenin ardından, daha az maliyetle çok adam yetiştirmek için İstanbul'da *Mekteb-i Sultani* açılmıştır (1 Eylül 1868). Mart 1869'da da Paris'te bulunan öğrencilerden tahsillerini tamamlamalarına az kalmış olanların orada alıkonularak, diğerlerinin *Mekteb-i Sultani*'ye verilmeleri istenmiştir (Şişman, 1986: 118). 30 Haziran 1875'te Fransa ve Belçika'daki öğrenciler geri çağrılarak yurtdışı eğitim askıya alınmış¹, buradan artacak parayla İstanbul'da birer mülkiye ve mühendislik okulu açılması da hedeflenmiştir (Şişman, 2004: 78, 79).

Sultan II. Abdülhamid Sultan Abdülaziz tarafından lağvedilen yurtdışı eğitimini, 1880'de tekrar başlatmıştır.² Abdülhamit döneminde muhtelif alanlarda staj, ihtisas ve üniversite gibi çeşitli eğitim türlerinde toplam 423 kişinin devlet bursundan yararlandığını tespit edebildik. Ayrıca bu sayıya devlet tarafından doğrudan gönderilenlerin yanı sıra yurtdışında okurken sonradan kendilerine burs bağlananları da içerdiğini vurgulamamız gerekiyor.

Makalemizin amacı, Sultan II. Abdülhamid dönemi yurtdışı eğitim politikasını belirleyen ve etkileyen sebepleri tetkik ederek bu siyasetin mahiyetini tespit edebilmektir. Bu bağlamda yurtdışı tahsile gönderilen ülkeler ve öğrenim görülen alanlar incelendikten sonra Jön Türklerin bu siyaseti etkilemekteki rolleri de sorgulanarak ortaya konmaya çalışılacaktır.

1. Öğrenim Görülen Ülkeler

Sultan II. Abdülhamid döneminde yurtdışı tahsil için yedi ülkeye öğrenci gönderilmiştir. Aşağıdaki tabloda 'belirlenemeyen' olarak ifade edilenler ise genel olarak Avrupa'ya gönderilip ülkesi tespit edilemeyenlerdir.

---

1 Araştırmalarımız neticesinde bu sırada Avrupa'da devlet burslusu herhangi bir öğrenci tespit edilememiştir.

2 Yaptığımız tetkikler sonucunda bu tarihten önce yurtdışına yollanan herhangi bir öğrenci kaydına rastlanmamıştır.

Tablo 1: Öğrenim Görülen Ülkelere Göre Öğrenci Sayısı

Ülke	Sayı	Ülke	Sayı
Fransa	196	İngiltere	5
Almanya	191	Belçika	1
İsviçre	13	Rusya	5
Avusturya	5	Belirlenemeyen	7
		Toplam	423

Fransa'nın ve özellikle başkenti Paris'in, XVIII. yüzyıldan itibaren tüm Avrupa'da ve dünyada önemli bir kültürel ve bilimsel ağırlığı söz konusuydu (Perin 1946: 17-19). Fransızca uluslararası bir diplomasi dili olup, edebiyat ve düşünce alanlarında da hatırı sayılır bir etkiye sahipti. Özellikle Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'la birlikte ciddi bir ivme kazanmış olan Batılı eğitim sisteminin kurulması ve gelişmesinde Fransız yöntem ve kurumları örnek alınmıştı. Bu tesir, Tanzimat Edebiyatına da nüfuz etmiştir (Perin, 1946). Diğer yandan Paris, XIX. yüzyılda Avrupa'nın cazibe merkezi ve kültür başkentiydi. Sadece Osmanlı Devleti'nden değil diğer ülkelerden de birçok öğrenci, Paris'e akın ediyordu. XIX. yüzyılın sonlarında Paris'teki öğrencilerin yüzde 8'ini yabancılar oluşturmaktaydı. Bu oran, I. Dünya Savaşı öncesinde yüzde 19'lara kadar yükselmiştir. Yabancı öğrencilerin sayısı, 1890'da aşağı yukarı 620 iken I. Dünya Savaşı'na kadar 3200'ü aşmıştır. Bu beş kattan fazla bir artış demektir. Nispi olarak bakılırsa, 1890'dan önce tüm öğrenciler içerisinde yabancıların oranı, yüzde 8 iken 1904'te yüzde 11, 1907'de yüzde 14, 1911'de yüzde 19,5 ve savaş öncesinde %19'du.³

Osmanlı öğrencileri, aynı dönemde Paris'teki tüm yabancılar arasında ciddi bir paya sahiplerdi. Nitekim 1890 ile 1899 yılları arasında, oranları yüzde 10'dan 13'e veya 14'e kadar yükselmişti. Sultan II. Abdülhamid'in tahtan indirildiği 1909'da yüzde 4,2'ye gerilemişken sonra tekrar artma eğilimine girmiştir (http://barthes.ens.fr/cliio/revues/AHI/print_AHI.php, 2). Ancak bu öğrencilerin, kendi hesabına gidenleri ve özellikle Jön Türk hareketine mensup firarî öğrencileri de içerdiğini ifade etmeliyiz.

Aynı şekilde 1896'nın sonlarından itibaren Jön Türk muhalefetinin merkezi konumuna terfi eden Cenevre'nin de yurtdışı eğitimde yükselişe geçtiği görülür. İsviçre'nin Saraya karşı muhalefette uygun siyasî koşullara sahip olmasının yanında faaliyetler için Fransız kültürü ve dilinin hâkim olduğu bölgelerin ve

3 Veriler için bkz. (http://barthes.ens.fr/cliio/revues/AHI/print_AHI.php 1,2)

dolayısıyla Cenevre'nin tercih edilmesi tesadüfi değildir (Kieser, 2008: 45). Aslında bu dönemde devlet tarafından İsviçre'ye öğrenci gönderilmemiştir. Ancak Fransa'dakilerle birlikte İsviçre'deki Jön Türklere ileriki bölümlerde değineceğimiz siyasî sebeplerden ötürü öğrenci bursu bağlanmıştır. 1890'lı yılların ortalarından itibaren Cenevre, kısa bir süre sonra da tüm Fransız İsviçresi, çok sayıda öğrencinin siyasî sebeplerden dolayı İstanbul'dan kaçmasıyla birlikte Müslüman Osmanlılar için de gözde bir tahsil yeri olacaktı (Kieser, 2008: 67). Kendi ifadeyle (Bleda, 2010: 17) 1895'te matematik tahsilini tamamlamaya gelen Mithat Şükrü'nün (Bleda) asıl gayesi, Jön Türk hareketine katılmaktı.⁴ Ancak 1897'nin sonlarında sayıları 25'i bulan ve Jön Türk hareketinin öncü isimlerinin de yer aldığı öğrencilerden sadece 5'i üniversitelerdeki dersleri düzenli olarak takip etmekteydi (Kieser, 2008: 70; Göçmen, 124). II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip İsviçre'ye devlet tarafından da öğrenciler gönderilmeye başlanacaktı (Yıldırım, 2005: 41).

Sultan II. Abdülhamid döneminde Almanya, yurtdışı tahsilde, Fransa'dan sonra en fazla tercih edilen ülke olmuştur. Bu artışta, Almanya ile siyasî ve askerî yakınlaşmanın etkisi büyüktür. 1878 Berlin Anlaşması'ndan sonra İngiltere, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunan politikasından vazgeçmiş, parçalanmasına yönelik bir çabaya girmiştir. Bu şartlarda denge siyaseti güden Sultan II. Abdülhamid, Avrupa'nın yükselen gücü Almanya'ya yönelmiştir (Armaoğlu, 1997: 529,530). Osmanlı-Alman yakınlığı bilhassa, padişahın 1880'de birçok sivil ve asker uzman talebinin 24 Aralık 1882'de kabulüyle büyük bir ivme kazanmıştır (Ortaylı 1983: 73-74). Askerî islahat için gelen birçok Alman subay, üst rütbeler ve unvanlar verilerek Osmanlı ordusunda istihdam edilmişlerdir. Aynı şekilde 1883'ten itibaren Almanya'ya eğitim amacıyla gruplar halinde subaylar gönderilmeye başlanmıştır (BOA. Y.PRK.ASK. 19/60). Almanya'ya gönderilenlerin büyük çoğunluğunu da, bu subaylar teşkil etmiştir. Tüm bu gelişmeler, Osmanlı askerî kurumlarında 1918'e kadar sürecek ciddi bir Alman etkisine ve hatta hâkimiyetine yol açacaktı (Anderson, 2010: 239).

Yurtdışı eğitimde İngiltere'ye rağbet edilmemiştir. Birkaç Bahriye subayının dışında bu ülkeye hiçbir öğrenci gönderilmemiştir. Hâlbuki Osmanlı Bahriyesinin eğitim, usul ve teşkilatlanmasında İngiliz modeli esas alınmıştı. Bu döneme kadar Osmanlı Bahriyesine birçok üst düzey İngiliz danışma heyeti ve uzman gelirken yurtdışı eğitim için de tek adres İngiltere olmuştu (Çoker, 1994: 166-177). Ancak

4 Kendi hesabına Cenevre / Ticaret Mektebi'nde okuyan Midhat Efendi'nin ismi, Jön Türklere varılan anlaşma gereği 1898'de verilmeye başlanacak olan öğrenci tahsisat listesinde yer aldığı halde (BOA. İ. ML. 1310, 7 / 04 § 1315; İ. HUS. 1310, 106 / 28 R 1315) bu tarihlerde memleketi Selanik'e dönmüştür (Bleda, 2010: 25-26). Dolayısıyla bu burstan faydalanmamıştır.

II. Abdülhamit dönemiyle rotada sapmalar olmaya başlamış, ilk defa Osmanlı Bahriyesinde üst düzey danışmanlık yapmak üzere Alman subaylar ve uzmanlar görev almış, Fransa ve Belçika'nın yanında kara devleti olan Almanya'ya bahriyeli gönderilmiştir. Diğer taraftan okuma maliyetinin oldukça yüksek olması, İngiltere'nin cazibesini zayıflatan bir diğer faktördü. Keza Avrupa'daki öğrencilerin kimlikleri ve sayılarının bildirilmesine yönelik emre binaen Londra Büyükelçisi Kostaki, İstanbul'a gönderdiği resmi cevapta (28 Aralık 1897); tahsil ve diğer masrafların 'fevkalade galî' olmasından dolayı Londra'da öğrenim veya ikamet amacıyla sadece iki kişinin bulunduğunu ifade etmektedir (BOA, Y.MTV. 171/22).

Avrupa dışında Osmanlıların yurtdışı tahsili gördükleri tek ülke ise Rusya'dır. Bu ülkeye ihtisas görmek üzere Mekteb-i Harbiye mezunu beş subay gönderilmiştir. Erkân-ı harp Yüzbaşı Salih Sabri ile piyade Yüzbaşı Ahmed Sedat, Rusça öğrenmek üzere 1887'de Petersburg'a gitmiştir. Her iki subay, orada Hassa Ordusu subaylarının nişan talimi gördükleri okula kabul edilmişlerdir (BOA, Y.A.HUS. 198/56; 199/19). Tahsilleri esnasında rütbeleri terfi etmiş ve nişanlarla taltif edilmişlerdir (BOA, İ.DH. 88898; 97135). Ahmed Sedat Efendi, yurda döndükten sonra Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Tercüme Şubesi'nde görevlendirilmiş, aynı zamanda Mekteb-i Harbiye'de Rusça öğretmenliği yapmıştır. Basılmış eserleri, *Rusça-Türkçe Cep Lügati*, *Rusçadan Türkçeye Mükâleme*, askerî terimleri içeren *Rusça-Türkçe Lügati*, Mekteb-i Harbiye'de okutulan *Rusça ve Türkçe Gramer*dir (Mehmed Esad, 1310: 575-576). Salih Sabri Bey ise öğrenimini tamamladıktan sonra şehbender olarak atanmıştır (Mehmed Esad 1310: 613). Rusya'ya giden diğer üç kişi, süvari sınıfından olup, 1892'de "Kazak usulünde talim" öğrenmeye gönderilen Sıdkı, Mehmed Sadık ve Ahmed Feyzi efendilerdir. Bu üç subay, 1896'da tahsillerini tamamlayarak yurda dönmüşler, IV. ve V. Ordu-yı Hümayun merkezlerinde kurulan Hamidiye Süvari Alayları'nda istihdam edilmişlerdir. Bu alayları teftiş etmek ve öğrendikleri Kazak usulünün uygulanmasına yönelik düşüncelerini rapor etmekle görevlendirilmişlerdir (BOA, Y.MTV, 138/92; Mehmed Esad 1310: 745, 746, 781; 1312: 369). İki devlet arasındaki tarihten gelen husumete ve yeni bitmiş büyük bir savaşa (1877-78 Osmanlı-Rus Harbi) rağmen atılan bu adım, Sultan II. Abdülhamid'in izlediği politikanın rasyonel ve pragmatik esaslara dayandığını gösteren önemli bir işarettir (Gençoğlu, 2008a: 82-83).

2. Öğrenim Alanları

Yurtdışı tahsil alanlarının belirlenmesi, devletin bu husustaki ihtiyacının muhteviyatı ve bilhassa Sultan II. Abdülhamid'in yurtdışı eğitim politikasına dair önemli ipuçları verecektir.

Tablo 2: Devlet Burslularının Öğretim Alanlarına Göre Dağılımı

Öğrenim Alanları	Sayısı	Öğrenim Alanları	Sayısı	Öğrenim Alanları	Sayısı
Askerî	180	Siyaset bilimi	4	Hukuk ve siyaset	1
Tıp	106	Mimarlık	4	Siyaset bilimi ve hukuk	1
Ziraat	31	Resim	4	Tıp ve hukuk	1
Mühendislik	23	Müzik	1	Tıp ve eczacılık	1
Hukuk	10	Heykeltıraşlık	1	Fen bilimleri	1
Veteriner	12	Dişçilik	1	Çini ressamlığı	1
Kimya	9	Hukuk ve iktisat	1	Belirlenemeyenler	30

2.1. Askerî Alan

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere Sultan II. Abdülhamid'in kendisinden önceki sultanlar gibi yurtdışı tahsilde önceliği askerîye verdiği görülmektedir. Osmanlı askerî ıslahatlarında özellikle Fransızlardan yararlanılmasından dolayı yurtdışı tahsilde de Fransa öncelikli bir konuma sahipti. Ancak bu durum Sultan II. Abdülhamid'le birlikte Almanya lehine değişmiştir. Nitekim bu dönemde askerî alanlarda eğitime gönderilenlerin 141'i Almanya'da, öğrenim görmüşlerdir. İngiltere ve Fransa'ya karşı güçlü müttefik arayışıyla birlikte, Almanya'nın teknik ve donanım olarak güçlü bir orduya sahip olması, askerî eğitimde bu ülkenin tercih edilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Nitekim Prusya ordusu, 1870-1871'deki savaşta Fransızları hezimete uğratarak, gücünü tüm dünyaya göstermişti. Bu zaferle, Alman milli birliği tamamlanıyor, Avrupa'nın merkezinde yeni bir Alman İmparatorluğu yükseliyordu (Armaoğlu, 1997: 326).

Almanya'ya gönderilen ilk grup, ikisi erkân-ı harp olmak üzere 12 subaydan müteşekkildi. Bunlar 10 Ağustos 1883'te Varna posta vapuruna bindirilerek Bükreş yoluyla Berlin'e gönderilmişlerdir (BOA. Y.PRK. ASK. 19/60). Bu grubu takiben Almanya'ya çeşitli sayılarda subay yollanmaya devam edilmiştir. Osmanlı subayları, Almanya'da toplam üç yıllık uzmanlık eğitimine tabi tutuluyorlardı. İlk altı aylık hazırlık döneminin akabinde, ait oldukları askerî sınıflara göre talim görecekları Alman alaylarına dağıtılıyorlardı (BOA. Y.A.HUS. 177/86). Buralarda ihtisas eğitimini tamamlayıp, askerî manevralara katıldıktan sonra memleketine dönüyorlardı (BOA. A.MKT.MHM. 493/67; Y.PRK.BŞK. 12/3). Subayların eğitimi esnasındaki durumları, komutanlarının tuttukları raporlar vasıtasıyla Osmanlı mercilerine bildiriliyordu (BOA. Y.MTV. 17/19; Y.PRK.ASK. 59/55,83/5).

Almanya ile askerî alandaki ilişkiler, Sultan II. Abdülhamid sonrası dönemde de devam etmiştir. 1909-1910 arasında Almanya'ya eğitim amacıyla subaylar gönderilmiştir. Bunlar, I. Dünya Savaşı ile İstiklal Savaşı'nda önemli mevkilerde ve komutanlıklarda bulunmuşlardır (Turan, 2000: 174).

Kara ordusundaki reformlarda Alman subaylara müracaat edilmeye başlandığı gibi Osmanlı bahriyesinde de Almanlara doğru bir adım atıldığı görülmektedir. İngiliz usul ve teşkilatına göre gelişen Osmanlı bahriyesinde üst düzey danışma hizmeti veren İngiliz subayların yanında Alman Deniz Kuvvetlerinden iki yüksek rütbeli subay daha görevlendirilmiştir (Yavuz, 118). Denizci bir devlet olamayan Almanya'dan subay getirtilmesi, Bahriyenin modernleştirilmesinde, ciddi bir isteğin olmadığını göstermekteydi (Ortaylı 1983: 84). Nitekim Sultan Abdülaziz'in aksine Sultan II. Abdülhamid donanmaya ilgi göstermemiş, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın akabinde Haliç'e çektiler uzun bir müddet ne yenilenme ne de tamiri hususunda bir faaliyette bulunmamıştır. Bütçe imkânlarının oldukça sınırlı olması, askerî reformlara devam etme isteğinde olan Sultan II. Abdülhamid'i bir yol ayrımına getirmiş ve tercihini donanma yerine kara orduları yönünde kullanmasına yol açmıştır. Savunmaya dayalı Fransız yeni ekolüne dayalı deniz politikası izlenerek, büyük gemiler yerine seri ve ucuz olan torpidobot türü gemilerden kurulu iddiasız bir donanma teşkil edilmeye çalışılmıştır (Batmaz 2002: 290). Neticede Sultan II. Abdülhamid'in bahriyeye daha az önem vermesi bütçe sorunlarından ve stratejik tercihlerden kaynaklanmaktadır (Georgeon 2012: 342).

Donanmaya verilen önemin azalması yanında Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin de zayıflaması, İngiltere'yi artık yurtdışı bahriye eğitiminde tek adres olmaktan çıkarıyordu. Bu dönemde Fransa'ya 1886'da üç subay elektrik fenni tahsiline yollanırken, 1896'da aynı ülkenin Akdeniz filosunda iki, top talim gemisinde bir Bahriye subayı görevlendirilmiştir. 1893'de ise Paris'te sanatkâr Mösyö Matyö'nün? fabrikasında Tophaneye mensup Nuri ve Rifat çavuşlarla beraber Bahriyeli üç subay, protez el, ayak ve cerrahi aletlerin imalini öğreniyorlardı (BOA, Y.MTV. 78/5). Belçika'nın Brüksel şehrindeki Liej Üniversitesi'nde de bir çarkçı mülazımı kömürcülük tahsili görmekteydi. Öte yandan Osmanlı bahriyesine ilk kez Alman danışmanlar hizmete alınırken dört bahriye subayı da torpido eğitimi görmek üzere Almanya'ya gönderiliyordu (Batmaz 2002: 95, 96, 98). Oysa Bahriye Mektebi'nde *torpido* sınıfını kurarak Osmanlı bahriyesinin ilk torpidocularını yetiştiren kişi İngiliz danışman Woods Paşa idi (Çoker, 1994: 170). Bu konuda Alman danışmanların etkisi daha ağır basmış olmalıdır. Nitekim 1893'te Von Hofe Paşa'nın gayretleriyle topçu gemisinde talim görmek üzere Yüzbaşı Muslihiddin ve Mülazım Enver efendilerin Almanya'ya gönderilmesine karar verilmişti (Batmaz 2002: 97). Son olarak 1907'de Bahriye Nezareti tarafından Almanya donan-

masında tecrübe kazanmak üzere altı subayın görevlendirilmesi talep edilmiştir (BOA. Y. MTV. 298/111).⁵ Gözden düşen İngiltere'ye ise 1893'te topçuluk tahsili için gönderilen dört bahriye subayına bir yıl sonra iki kişi daha eklenmiş, aynı tarihlerde grave usulü haritacılık öğrenmeye giden subaylar ise yurda dönmüşlerdir (Batmaz 2002: 96, 97).

2.2. Tıp

Sultan II. Abdülhamid döneminde yurtdışı eğitimde askerlikten sonra tıp tahsiline önem verildiği görülmektedir. Bu hususta önceki dönemlerde gösterilen hassasiyetin sürdüğü anlaşılmaktadır. Sivil tıp okulu, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin 1867'de açılmasıyla buradan da yurtdışı tahsile öğrenci gönderilmiştir. Fakat araştırmalarımızda sadece iki kişi tespit edilebilmiştir.*⁶ Dolayısıyla tam sayı verilemese de yurtdışı tahsilli sivil doktor sayısının oldukça az olduğunu söyleyebiliriz (Gençoğlu, 2008b: 96). Bu dönemde 74 kişi Fransa'da, 27 kişi Almanya'da, 5 kişi ise İsviçre'de eğitim almışlardır. Fransa, Montpellier, Lyon ve Paris tıp fakülteleri gibi köklü yüksekokullara, ihtisas hastanelerine, saygın araştırma enstitülerine ve zengin laboratuvarlara sahipti. Bu kurumlarda yetişmiş ve araştırma yapan dünya çapında çok önemli tıp otoriteleri vardı. Bunlardan deneysel fizyolojinin temellerini atan Claude Bernard (Fındıkoğlu, 2003: 209-215) ve kuduz aşısını bulan Louis Pasteur gibi tıpta çığır açan başarılı bilim adamları (Whitfield 2008: 277-285; Kahya-Öner 2012: 120-121), Fransa'nın tıp öğretimindeki etkinliği ve cazibesini arttırmıştır. Dolayısıyla sadece Osmanlı Devleti'nden değil farklı ülkelerden, birçok kişi tıp öğrenimi için Fransa'yı tercih etmiştir (Gençoğlu, 2008b: 93).

Sultan II. Abdülhamid dönemiyle askerî alanda birinciliğe terfi eden Almanya, yurtdışı tıp tahsilinde ikinciliğe yükselmiştir. Osmanlı mercilerinin bu eğiliminde, kuşkusuz Almanya'nın tıp biliminde kaydettiği ilerlemenin de etkisi büyüktü (BOA. İ. AS. 1310, 11 / 16 R 1312). Ayrıca Fransa ve İsviçre'nin hür ortamından kaynaklanan talebelerin denetim sorunu, müttefik Almanya'da yaşanmamaktaydı.

Tıp öğrenimine gönderilenlerin pek çoğu başarılı olarak ülkesine geri dönmüştür.

5 İradesi bulunamadığından bu isteğin kabul edilip edilmediği tespit edilememiştir.

6 Bunlardan ilki, Mülkiye Tıbbiyesi'nin 1320 (1903/1904) mezunlarından Abdî Muhtar (Bilginer) Bey'dir. Atasoy'a göre (1945: 47) 323 (1907/1908) tarihinde Paris'te iki sene müddetle Pastör Enstitüsünde tahsilini tamamladıktan sonra İstanbul Tıp Fakültesi Dahiliye kısmına memur edilmiştir. Fakat aynı kaynakta, devlet burslusu olup olmadığı hususunda açık bir ibare bulunmamaktadır. Diğeri ise Behçet Efendi ile 1888'de Tıp kanunu (adli tıp) tahsili için 25 liralık maaş tahsisıyla Paris'e gönderilen Mehmed Ali'dir. Bu iki doktor, tahsilde gösterdikleri başarıdan dolayı 1892'de terfi etmişlerdir (BOA. Y.PRK.ZB. 4/1; İ. TALTİFAT 1310, 132 / 28 M 1310).

Bunların çoğu Tıbbiye’de hoca olarak atanmış, bir kısmı da hastanelere ve ordunun sağlık hizmetlerinde görevlendirilmişlerdir. Avrupa’da tıp tahsili görenler içinden bilgili, mucit ve başarılı hekimler çıkmıştır. Bu hekimlerimiz, önemli yenilikleri beraberlerinde getirmişler, henüz ülkemizde mevcut olmayan tıp dalları ve şubelerini kurmuşlar; dolayısıyla modern Türk tıbbının gelişmesinde kilometre taşları olmuşlardır. Besim Ömer (Akalm) Paşa (1861-1940), İstanbul’daki ilk doğum kliniği olan *Viladethane*’yi kurmuştur (1892). 1895’te müdürlüğüne atandığı Ebe Mektebi’ni modern bir okul durumuna getirmiştir. Tıp Fakültesi dekanlığı ve Darülfünun emirliği (rektörlüğü) görevlerinde bulunmuş, emekli olduktan sonra iki dönem Bilecik milletvekilliği yapmıştır. Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti’nin 1911’de yeniden düzenlenmesine öncülük etmiş, *Himâye-i Etfâl Cemiyeti*’nin (Çocuk Esirgeme Kurumu) 1917’de kurulmasında rol almıştır. *Verem Tehlikesi Veremle Mücadele* (1919) adlı risalesi, Türkiye’de veremle savaş alanında yayınlanmış ilk broşürdür. Asaf Derviş Paşa (1868-1928), Türkiye’de kadın hastalıkları (jinekoloji) dalının öncüsüdür. Bu hastalıkla ilgili kliniği, yurtdışı tahsili sonrası görevlendirildiği, Gülhane Askerî Tababet Tatbikat Mektebi ve Hastanesi’nde kurmuştur (1902). Raşit Tahsin (Tuğsavul) (1870-1936), Türkiye’de ilk psikiyatri hocası ve bu şubenin kurucusudur. Bir ara Raşit Tahsin’in muavinliğini yapan Hilmi Kadri Bey (1862- 1920) ise Haydarpaşa Hastanesi’nde asabiye kliniğini teşkil ederek ülkemizde ilk defa nöroloji (asabiye) eğitimi vermiştir. Modern histoloji ve embriyolojinin kurucusu olan Tevfik Recep (Örensoy) (1878-1951), *İlm-i Ensac* (Doku bilim) isminde değerli bir esere sahiptir. Bakteriolog unvanını ilk kullanan Hasan Zühdü Nazif (1861-1897), mikrobiyoloji tarihimizde önemli bir yere sahiptir. 1892 sonbaharında memlekete dönmüş, Emrâz-ı Umumiye muallim muavinini olarak her iki tıp okulunda çalışmaya başlamıştır. Bakteriyojihanenin tesisinde ve gelişmesinde önemli katkıları olmuştur. Hamdi Aziz Paşa (1863-1911), Türkiye’de müstakil bakterioloji eğitimi başlatan kişidir. Bütün dünyada çok yeni bir disiplini Türkiye’de tanıtmış ve yaygın hale getirmeye çalışmıştır. Ziya Nuri (Birgi) Paşa (1872-1936), kulak, burun, boğaz hastalıkları dersini okutmaya başlatan ve fakültede bu hastalıklara ait kliniği kuran hekimimizdir. Kadri Raşid (Anday) Paşa (1875-1949), Türkiye’de ilk çağdaş çocuk hastalıkları kliniğinin kurucusu ve çocuk hastalıkları dalının öncüsüdür. Mekteb-i Tıbbiye’de okurken Paris’e kaçan Kadri Raşit, burada Paris Tıp Fakültesi’ne kaydolmuştur (BOA. Y.MTV.158/152). 1898’de kendisine devlet bursu bağlanmış ve 1901’de tezini vererek yurda dönmüştür (BOA. Y.PRK.BŞK. 56/34; Y.A.RES. 114/18). Bunların dışında edebiyat alanında ünlenmiş olan Cenap Şahabettin (1871-1934) de devlet bursuyla Paris’te cilt hastalıkları üzerine üç sene ihtisas yapmıştır. 1893’te İstanbul’a dönmüş ve Haydarpaşa Hastanesinde istihdam edilmiştir. Yurtdışı eği-

timi, onu tıp literatüründe bir yere taşımamışsa da, daha sonra büyük bir edebiyatçı ve şair yapacak etkiyi ve temeli sağlamıştır (Gençoğlu, 2008b: 98-100).

Yukarıdaki örneklerin dışında özellikle buluşları olması bakımından, Âkil Muhtar (Özden), Celal Muhtar (Özden), Cemil Topuzlu, Hamdi Suad (Aknar) ve Mehmed Esad (Işık)'ın modern tıp tarihi açısından ayrıcalıklı bir konuma sahip olduklarını söyleyebiliriz. Âkil Muhtar (Özden) (1877-1949) Türkiye'de deneysel tedavi ve farmakodinaminin kurucusu olup buluşlara sahip önemli bir hekimimizdir. Askerî Tıbbiye'nin üçüncü yılını okurken Cenevre'ye kaçmış ve Jön Türk hareketinin aktif bir üyesi olmuştur. 1897'de başladığı Cenevre Tıp Fakültesi'ni 1902'de tamamlamıştır. Öğrenci tahsisatlarının kesildiği Mart 1902'ye kadar yaklaşık bir sene müddetle öğrenci tahsisatından faydalanmıştır. 1908'e değin ülkeye dönmeyen Akil Muhtar, Cenevre Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde doçentliğe kadar yükselmiştir. Tıp literatürüne Kobay Sırt Cildi Refleksi veya Muhtar Refleksi olarak geçen ünlü buluşunu bu sırada gerçekleştirmiştir. Yurda döndüğünde Tıp Fakültesi'ne Hıfzıssıhha (Hijyen) hocası olarak atanmıştır. Aynı yıllarda fakülte de modern bir farmakodinami laboratuvarı kurmuş, bizdeki ilk farmakodinami çalışmalarına başlamıştır. Klasik kitaplara Santonin Testi olarak geçen buluşu, uzun yıllar Güney Amerika, Almanya ve Fransa gibi birçok ülke kliniklerinde başarılı bir şekilde kullanılmıştır. Ayrıca çeşitli bilimsel ve sosyal cemiyetlerde çalışmış, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin ve Türk Ocakları'nın kuruluşunda ve gelişmesinde etkin rol oynamıştır. 1946'da TBMM'ye İstanbul'dan milletvekili de seçilmiş önemli eserler kaleme almıştır (Gençoğlu, 2008b: 101, 102).

Âkil Muhtar'ın kardeşi olan Celâl Muhtar (Özden) (1866-1947) Paris'te yurtdışı tahsilindeyken, frengiden geldiği kabul edilen el ve ayak ayalarındaki bir hastalığın "trichophyton"den ileri geldiğini keşfetmiştir. Bu buluşundan dolayı Paris Deri ve Frengi Hastalıkları Cemiyeti tarafından onur üyeliğine seçilmiştir. Celal Muhtar'ın yurda döndükten sonra en önemli katkısı, İstanbul'da Bakteriyo-loji laboratuvarının açılmasına vesile olmasıdır. II. Meşrutiyet'ten sonra seçildiği Hilal-i Ahmer Umumi Müfettişliğinde ücret almaksızın çok önemli hizmetlerde bulunmuştur. Cemil (Topuzlu) Paşa (1866-1958), icatları olan dünya çapında bir cerrahdır. Tahsilini tamamlayıp İstanbul'a döndüğünde (1890) Türkiye'de ilk kez operatör unvanıyla Haydarpaşa Askerî Hastanesi Hariciye Servisine şef olarak atanmıştır. Ulusal ve uluslararası birçok bilimsel kuruluşun üyeliğine getirilmiştir. Antisepsi ve asepsi ilkelerinin benimsenmesi, kloroform anestezisinin yaygınlaştırılması, radyo terapi uygulamasının başlatılması, Türkiye'de ilk beyin ameliyatı, durmuş kalbin yeniden çalıştırılması gibi birçok ilke imza atmıştır. Atardamar yaralanmaları için geliştirdiği dikme yöntemi, Fransız tıp kitaplarında "Arter Yaralanmalarının Cemil Paşa Yöntemiyle Dikilmesi" başlığı ile yer almıştır. Yine

aşiltendonun uzatılmasında uyguladığı yöntem uluslararası tıp literatürüne kendi adıyla geçmiştir. Topuzlu bazı cerrahi aletlerin tasarımını da yapmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in özel doktorluğunu yapmış, askerî ve sivil tıbbiyelerin birleştirilmesiyle teşkil olunan (1909) Tıp Fakültesi'nin ilk reisi (dekanı) olmuştur. İki defa İstanbul şehreminliği yapmış, kısa bir süre de Nafia Nazırlığı yapmıştır (Gençoğlu, 2008b: 102, 103).

Hamdi Suad (Aknar) (1873-1936) hücreler, ırların oluşumu ve deri patolojisi gibi konulara ait buluşları olan değerli bir Türk hekimidir. Adı yabancı ülkelerin bazı klasik eserlerine ve Amerika Tıp Lügatine geçmiştir. Organları saklamaya yarayan ve formülü kendine ait olan Hamdi Mahlulü ismini taşıyan eriyik, zamanında bazı yabancı laboratuvarlarda kullanılmıştır. Kızılay Kanser Laboratuvarı ile Kansere Mücadele Cemiyeti'nin de kurucusudur. Mehmed Esad (Işık) Paşa (1865-1936) icat ettiği aletleri ve bilimsel faaliyetleri bakımından Türk göz hekimlik tarihinin en önde gelen ismidir. Askerî Tıbbiye'de, Paris'ten getirdiği aletlerle Türkiye'deki ilk modern göz kliniğini kurmuştur. Alman fizik bilgini Helmholtz'un keşfettiği basit oftalmoskopu 1903'te yeniden düzenleyerek kendi adıyla literatüre geçen çift aynalı yeni bir oftalmoskop geliştirmiştir. İcat ettiği diğer bir alet ise yalandan gözlerinin hasta olduğunu ileri sürenlerin muayenesinde kullanılan "StreoscopEssad"dır. Hilal-i Ahmer ve Müdafaa-i Milliye cemiyetlerinin kurucularındandır. Çoğu Fransızca olmak üzere tıba dair birçok eseri vardır. Ancak, bu mucit hekimlerimiz, ülkelerine döndüklerinde çoğu zaman bilgilerini doğru dürüst öğrencilerine aktarabilecekleri bilimsel bir ortamdan bile yoksun kalmışlardır. Avrupa'daki gibi çalışacakları donanımlı laboratuvarlar olmadığı gibi (Sağlam 1991: 103, 104; 108, 114) bunu sağlayacak bilimsel bir çevre ve anlayıştan da yoksundular. Buna rağmen kendi imkânlarıyla önemli başarılarla imza atmışlardır (Gençoğlu, 2008b: 103).

2.3. Ziraat ve Veteriner

Sultan II. Abdülhamid döneminde modern tarım metotlarının öğrenilmesi ve uygulanmasına yönelik ciddi gayret sarf edilmiştir. Toprağın veriminin artırılması için gerekli olan bilimsel metot, teknik bilgi ve becerinin kazanılmasına önem verilmiştir. Toprakların devlet eliyle modern bir şekilde idaresi çerçevesinde yeni bir yapılanmaya gidilmiş, numune tarlaları adıyla çiftlikler kurulmuştur. Ülke genelinde modern tarımın gelişmesinde ihtiyaç duyulan kadroların yetiştirilmesi için de Ziraat Mektebi kurulmuştur (1892) (DBİA,⁷ III, 1994: 527). Özellikle bu kurumların idaresi ve öğretim kadrolarının karşılanması için yurtdışı eğitim bur-sundan tespitlerimize göre 32 kişi istifade etmiştir.

7 DBİA olarak kısaltması yazılan eser, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi'dir.

İlk grup, kendisi de yurtdışı tahsilli olan Ziraat Müdürü Amasyan Efendi'nin girişimiyle 1880'de Fransa'ya gönderilen sekiz kişiden oluşmaktaydı. Bunlardan Mehmed Nuri Bey (Şatonöf-Chateauneuf) ve PolKalavas Efendi, Paris Ziraat Dârülfünûnuna; Salih Neşet Efendi ve Ahmed Cemal Bey, Grignon Ziraat Mektebine (Ecoled'Agriculture de Grignon); Kevork Torkomyan Efendi ve Aharon Çerasis Efendi, Montpellier Ziraat Mektebine; Osman Efendi, Nansi (Nancy) Amelî Ziraat Mektebine devam ettiler (Mahmud Cevad, 2001: 183). Mekteb-i Sultani ve Mekteb-i Mülkiye mezunu olan bu öğrenciler, memlekete döndüklerinde 1883'ten itibaren oluşturulmaya başlanan Vilayet Müfettişliklerine atandılar (Quataert, 2008: 94). 1883 yılında altı öğrenci daha bu sefer Almanya'daki ziraat okullarına gönderildiler. Bunlardan Mahmud Sadık (1864-1930) hastalandığı için bir yıl sonra yurda dönmek zorunda kaldı ve Mülkiye'nin yüksek kısmını bitirdikten sonra gazeteciliğe yöneldi (Çankaya, III, 1968: 206-207). Mehmed Celal (1863-1926) Saksonya'da Bardsersleyn Amelî Ziraat Mektebi'nden sonra Kolonya Şehri Üniversitesi'ne bağlı Ziraat Fakültesi'ni bitirerek 1886'da yurda döndü (Çankaya, II, 1968: 831-832). Mehmed Celal'in de kariyeri Mahmud Sadık gibi öğrenim gördüğü ziraatın dışında gelişti.⁸ Almanya'da tahsil gören diğer dört kişi ise (Arslanyan, Levi, Vahan Surenyan ve Arif efendiler) yurda döndüklerinde Vilayet Müfettişi olarak istihdam edilmiştir (BOA. MV. 42/6). Vahan Surenyan, daha sonra Halkalı Ziraat Mektebi'nde Tatbiki Ziraat Dersi müderrisi olmuştur (Çankaya, III, 1968: 380).

1889'da Ziraat Müdürü Amasyan Efendi'nin yerine geçen Mehmed Nuri (Şatonöf-Chateauneuf) Efendi de (1858-1908), selefi gibi ülkede modern tarımın yerleşmesi ve gelişmesi için yurtdışı tahsillilere olan ihtiyaç üzerinde durdu. Zaten kendisi de Fransa'da öğrenim görmüş, ilk grup içerisindeydi. İleride Hâriciye Tahrirât Başkâtıbliğine atanacak (1893) olan Nuri Efendi'nin girişimleri, 1891'de on dört kişinin daha Avrupa'ya ziraat eğitimine gönderilmesiyle sonuçlandı (Quataert, 2008: 95; Gövsä, 288). Bunun için *Mekteb-i Mülkiye*, *Mekteb-i Sultani* ve *Dâruşşafaka*'dan mezun öğrencilerin katıldığı bir imtihan düzenlenmiş, başarılı olanlardan masrafları Fransız hükümetince karşılanacak olan dört talebeyle birlikte dokuzunun Fransa'ya, kalan beşinin de Almanya'ya gönderilmesine karar verilmiştir (BOA. Y.A.HUS. 244/46).⁹ Bu öğrencilerden masrafları Fransız hükümetince karşılanacak İlyas Behçet, Elmasyan, Nesib, İsmail Rıfki Efendiler-

8 İlk olarak Dârü'l-muallimîn (Yüksek Öğretmen Okulu) Coğrafya muallimliğine atandı. Maarifle ilgili önemli görevler aldı. Mekteb-i Mülkiye Müdürlüğü de yapan Mehmed Celal Bey, çeşitli valilikler ve kısa bir müddet Ticâret ve Ziraat Nâzırlığında bulundu. Mütareke yıllarında vekâleten İstanbul Şehremini de olmuştur (Ergin, 1996: 460-490).

9 Mahmud Cevad(2001: 242) bu öğrencilerden imtihanı kazanan beşinin Paris'e, dokuzunun Berlin'e gönderildiğini ifade etmesine rağmen arşiv belgesinden bunun tam tersi olduğu görülmektedir.

le (BOA. ŞD. 1193/53) Mehmed Suad (Özten)¹⁰, Halil Hilmi (Altınova)¹¹, Yervand Zülalyan¹², Temoleon Ağatopulos¹³, Ahmed Efendiler Fransa'ya; Ahmed Hamdi, Avadisyan, İsmail Hakkı, Karnik(Markaryan)¹⁴ ve Cemil Efendiler ise Almanya'ya gönderilmişlerdir. Ancak bunlardan isimlerini tespit edemediğimiz birisi vefat etmiş, bir diğeri ise hastalandığı için geri dönmek zorunda kalmıştır (BOA. ŞD. 21/12). Başarılı olarak dönen on iki kişiden biri ziraat müfettişi olmuş, kalanları ise ziraat okullarının eğitim kadrolarına atanmışlardır (Quataert, 2008: 96).

Bu isimlerin dışında tespit ettiğimiz beş kişiden Nişan Kalfayan Efendi (1865-?) Fransa'da Montpellier Yüksek Ziraat Mektebinde tahsilini tamamladıktan sonra Selanik ve Bursa Ziraat mekteplerine müdür tayin edilmiş, Halkalı Yüksek Ziraat Mektebinde hocalık yapmıştır. Fakat Kalfayan hakkında Çark'tan (1953: 198) edindiğimiz malumatta devlet burslu olup olmadığı belirtilmemiştir. Fransa'da ziraat öğrenimi görmüş olan Salih Kerâmet Niğar'ın (1885 - 1987) da tahsile gidiş tarihi açık değildir. Kaynakta yurtdışı öğrenime, sadece 1903'te *Mekteb-i Sultani*'yi bitirdikten sonra gittiği bilgisi verilmektedir (TBEA¹⁵, II, 854). Salih Keramet, yurda döndükten sonra *Halkalı Ziraat Mektebi*'nde hocalık yapmış, daha sonra Rumeli ve Anadolu'daki çiftlik müdürlüklerine atandıysa da İstanbul'dan ayrılmak istemediği için, Ziraat Nezareti'nden ayrılmıştır. Diğer üç kişi, kendi hesaplarına öğrenim görmekteyken istidalarının kabulü üzerine kendilerine sonradan burs bağlananlardır. Bunlardan Lebib Bey, 1892'de kendi hesabına gittiği Grignon Ziraat Mektebi'nin son iki senesinde babası Selanik Vali Muavini Ahmed Şükrü Paşa'nın istidasıyla devlet bursu almıştır (BOA. ŞD.

10 Mehmed Suad(Özten) (1868-1949) Fransa Montpellier Yüksek Ziraat Enstitüsünden mezuniyetini müteakip 1886'da Selanik Ziraat Ameliyyat Mektebi ve Numûne Çiftliği'ne çeşitli dersler vermek üzere tayin edildi. Halkalı ve Beykoz Ziraat mekteplerinde müdürlük de yapmıştır (Çankaya,III, 1968: 413).

11 Halil Hilmi Altınova (1869-1938) Montpellier Yüksek Ziraat Enstitüsünü bitirip, Ekim 1895'te Sivas Vilayeti Numûne Çiftliği müdürlüğüne tayin edilerek devlet hizmetine girdi. Muallimlik ve müfettişlik görevlerini ifa etmiştir (Çankaya, III, 1968: 377).

12 Zülalyan (1868-1902) 1895'te Montpellier Yüksek Ziraat Enstitüsünü iyi derecede bitirdikten sonra İstanbul'a döndü. Ekim 1895'te Halkalı Ziraat Mektebi'ne Tatbiki Ziraat Dersi Müderrisi Vahan Bey Surenyan'ın Muavinliğine tayin edildi. Bu vazifede iken 1902'de cinnet geçirerek vefat etti (Çankaya, III, 1968: 380).

13 Temoleon Ağatopulos(1871-?) Montpellier ve Grignon Yüksek Ziraat Enstitülerinde dört yıl öğrenim gördükten sonra Mayıs 1895'te Ankara Vilayeti Numûne Çiftliği ve Ağılı müdürlüğüne tayin edilerek devlet hizmetine girdi. Muallimlikten başka çeşitli nezaretlerde müsteşarlık görevi yaptı. 1925'te emekli oldu (Çankaya, III, 1968: 436).

14 Mülkiye mezunlarından olan Markaryan (1872-1909) Almanya'da Halle Üniversitesi'nin Ziraat Fakültesi'ni ve aynı üniversitenin Felsefe Enstitüsü'nü bitirmiştir. Döndüğünde 1895'te Bursa Hamidiye Ziraat ve Ameliyât Mektebi Müdürlüğüne atanmıştır (Çankaya, III, 1968: 443).

15 Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi

1197/4; İ.TNF. 1310, 4 / 26 R 1310). Paris Sefiri Esad Paşa'nın yeğeni Sefaret İkinci Kitabesinde müstahdem Hasib Bey, kendi maaşıyla ziraat mekteplerinde tahsilini tamamlamış, ancak iki-iki buçuk senede tamamlamayı planladığı Ziraat Darülfünunu Kimyahanesine devam edebilmesi için kendisine 16 Kasım 1892'de aylık 300 frank bağlanmıştır (BOA. İ.HUS. 1310, 70 / 1310 R 25). 1895'te tahsilini tamamladıktan sonra ziraat müfettişi olarak atanmıştır (BOA. İ.OM. 1310, 6 / 04 Z 1312). Son kişi ise tahsil amacıyla Fransa'ya gelen Maliye Tahrir ve Vergi İdaresi kâtiplerinden Hikmet Efendi'dir (BOA. Y.MTV. 195/36). Bu öğrenci, Lyon'da devam ettiği ziraat tahsili için verilen 400 franklık burstan kısa bir müddet de olsa faydalanmış (BOA. Y.A.RES. 107/59; Y.PRK.EŞA. 37/68); ancak tahsisatlar kesildiği halde diğer Jön Türkler gibi yurda geri dönmemiştir (BOA. Y.A.HUS. 445/107).

Türkiye'de veteriner eğitiminin başlangıcı da diğer alanlarda olduğu gibi askerî menşelidir. Bilhassa atların sağlığının korunması açısından veterinerlik bilgisi, ordu için hayati bir öneme sahipti. Hatta bunun için Mekteb-i Harbiye'de ayrı bir baytarlık sınıfı kurulmuştur (Erk ve Dinçer, 1970: 7). Fakat tespit edebildiğimiz kadarıyla veteriner tahsili için Avrupa'ya yollanan on iki öğrenciden yedisi sivildir. Bu on iki öğrencinin hepsi, Fransa'da Alfort Veteriner Okulu'na (Ecole Nationale Vétérinaire d'Alfort) gitmiştir. Araştırmalarımıza göre Fransa'ya giden ilk öğrenciler ise, tahsisatları 27 Eylül 1889'dan (15 Eylül 1305) itibaren vermeye başlanan sivil Tıbbiyeli Abdülbâki, Abdullah, Emin İzzet ve Ahmed Galib Efendilerdi (BOA. İ.TNF. 1310, 2 (04 B 1310). Bunlardan Abdülbâki ve Abdullah tahsillerini tamamlayarak 1894'te yurda dönmüşken, diğer ikisi devamsızlık sebebiyle okuldan atılmışlardır (BOA. İ.OM. 1310, 1 /17 L 1311; 1 /18 R 1312; Y.PRK.MF. 3/14).¹⁶ Bu grubu müteakip 1890'da yine Fransa'ya *Mekteb-i Harbiye* Baytar sınıfından dört öğrenci gönderilmiştir. Bunlar, birinci ve ikinci sınıf öğrencileri arasında açılan sınavı kazanan Adil, Mehmed Nuri (Ural), Hayrettin ve Ahmet Efendilerdi. Fakat Ahmed'in Paris'te intihar etmesiyle yerini İsmail Hakkı (Çelebi) almıştır. Bu öğrencilerden Adil Bey, öğrenimi esnasında göstermiş olduğu başarılarından dolayı Fransa Ziraat Nezareti'nce gümüş madalyayla ödüllendirilmiştir (Bekman, 1943: 7, 9). Memlekete döndükten sonra da büyük hizmetleri olmuş, kendi ürettiği "veba-i bakrî" aşısı, zamanının medeni ülkelerinin büyük bir kısmına İstanbul'dan ihraç edilmiştir (Bursalı Mehmed Tâhir 2000, III: 230; Bekman, 1943: 5-17). 1895'te yurda dönen bu talebeler, okul kadrosuna dâhil edilmişlerdir (Erk ve Dinçer, 1970: 12). Veteriner öğrenimi için Fransa'ya 1895'te giden son grup, Mülkiye Baytar Mektebi'nden Nikolaki ve Vehbi Efendi-

16 Aşağıda ifade edileceği üzere Emin İzzet ve Ahmed Galib'in okuldan kayıtlarının silinmesi, Osmanlı mercilerini masrafların tazminine yönelik bir nizamname hazırlamaya sevk etmiştir.

lerle Mülkiye Tıbbiyesi'nden mezun Lutfi Efendi'dir (BOA. İ.OM. 1310, 2 / 09 L 1312). Ancak 1896'da öğrenci tahsisatının kesilmesi yüzünden eğitimleri yarım kalmıştır (BOA. İ. ML. 1310, 7 / 04 Ş 1315).

2.4. Mühendislik

Mühendislik baştan beri Osmanlı devlet adamlarının yurtdışı eğitimde üzerinde durdukları bir alandı. Sultan II. Abdülhamid döneminde mühendislik eğitimi için yurtdışına giden 24 kişiden 3'ünün hangi dalda eğitim aldığını tespit edemedik. Kalan 21 kişiyi dallarına göre tasnif edersek, 12'si telgraf, 4'ü maden, 2'si inşaat, birer kişi elektrik, haritacılık ve cer (demiryolları) üzerine tahsil görmüşlerdir.

Telgraf alanındakilerin hepsi Darüşşafaka mezunu olup telgraf mühendisi yetiştirilmek üzere Paris Telgraf Yüksek Mektebi'ne (Ecole Supérieure des Telegraphes) gönderilmişlerdir (Ergin, 1939: 625; Ata, 2011: 290, 291). Nitekim telgraf ve posta hususundaki iş sahası, genel olarak Darüşşafakalılara ayrılmıştı. Sekiz yıllık tahsil müddetini kapsayan okulun son sınıfı da, Telgraf Fen Mektebi adını taşımaktaydı. Okul programına elektrik ve telgraf dersleri konmuştu (DBİA, III, 1994: 1). Dolayısıyla elektrik ve telgraf alanlarında yüksek tahsil için Paris'e tahsile gönderilenler de bu okulun en başarılı öğrencilerinden seçiliyordu (Mehmed İzzet, 1927: 103, 112). Bu alanda 1883'te çıkan irade-i seniyye ile başlayan yurtdışı eğitim, tahsillerini tamamlayıp dönenlerin yerlerine peyderpey yenilerinin gönderilmesi şeklinde 1892'ye kadar devam etmiştir (Ata, 2011: 292). Bunlar ülkeye döndüklerinde Posta ve Telgraf Nezaretindeki mühendisliklerde istihdam edilmişlerdir. İçlerinden Prof. Mehmet Emin Kalmuk,(1869-1954) Türk telgrafçılığının gelişmesinde büyük hizmetlerde bulunmuştur (Uluçay ve Kartekin, 1958: 392-395).

Posta ve Telgraf Nezareti adına 1883'te Paris'e giden ilk öğrenciler arasında Salih Zeki de bulunmaktaydı. Diğerlerinden farklı olarak Salih Zeki (1864-1921) Sorbonne Politeknik Okulu'nda elektrik mühendisliği öğrenimi görmüştür. Birincilikle tamamladığı yüksek tahsilinin ardından 1887'de İstanbul'a dönmüş ve Posta ve Telgraf Nezareti Elektrik Mühendisliği ve Telgraf Müfettişliğine atanmıştır. Darüşşafaka, Mekteb-i Mülkiye idadi kısmı, Yüksek Mühendis Okulu ve Darülfünun'da fizik, kimya, yüksek matematik gibi derslere girmiş, Rasathane Müdürlüğü, Mekteb-i Sultani Müdürlüğü, Meclis-i Maarif Azalığı, Maarif Nezareti Müsteşarlığı, Darülfünun Umum Müdürlüğü (Rektörlük) gibi önemli görevlerde bulunmuştur. Salih Zeki, Türkiye'de bilim tarihinin kurucusu olup bu alanda dünyanın ilk büyük temsilcilerindendir. Darülfünun'daki matematik, fizik ve astronomi kısımlarını da o kurmuştur. Ayrıca Salih Zeki, ülkemizde modern

manada matematik felsefesiyle ilgili ilk ciddi bilimsel literatürü oluşturan kişidir (Çankaya, II, 1968: 1076-1078; (YYOA¹⁷, II, 1999: 496-497).

Maden mühendisliği alanında dört kişi tahsil görmüştür. Arşiv belgelerinden edindiğimiz bilgiler haricinde fazla bir malumata sahip olmadığımız bu talebelerden, Mabeyn-i Hümayun Katib-i Sanisi İzzet Bey'in oğlu Abdurrahman, 1893'te Paris'e gönderilmiş; ancak bursu 1896'da kesildikten sonra kendi imkânlarıyla tahsiline devam etmiştir.¹⁸ Aşer Salim ise 1902'de öğrenci tahsisatlarının kesilmesini müteakip geri dönmemiştir (BOA. Y.PRK.EŞA. 37/68; Y.A.HUS. 445/107). 1897'de Berlin'e gönderilen Selimpaşazade Mahmud Namık Bey ise Jön Türklerle ilişkisi bulunduğu ve yayın faaliyetlerine aracılık ettiğinin anlaşılması üzerine Şubat 1901'de bursu kesilmiş, diğer Jön Türkler gibi o da yurda dönmemiştir (BOA. Y.PRK.OMZ.2/86). Fethi Efendi'nin maden tahsiline gönderileceğine dair irade çıktığı halde tahsili ve hayatına dair bir bilgiye sahibi değiliz (BOA. Y.A.RES. 107/40).

İnşaat mühendisliği dalında tahsil görenlerden Hulusi Bey, 1892'de gönderildiği Berlin'de tahsilini tamamladıktan sonra Hendese-i Mülkiye'de (Sivil Mühendislik Okulu) yıllarca hocalık yapmıştır (Uluçay ve Kartekin, 1958: 333-334). Bu alanın ikinci temsilci ise Kirkor Asadoryan'dır. *Mekteb-i Sultani* mezunu olan Asadoryan, aynı okulda ve *Mekteb-i Mülkiye*'de Fransızca ve Matematik derslerine girmiş, daha sonra istifa ederek kendi tahsisatıyla mühendislik eğitimi için Paris'e gitmiştir (1887). Burada Turuk ve Meabir (yollar ve köprüler) Mektebi'ne devam ederken çektiği ekonomik sıkıntıları dile getiren talebi kabul edilmiş ve kendisine devlet bursu bağlamıştır. 1893'te bu okuldan mezun olmuş; ancak daha sonraki hayatıyla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.¹⁹

Demiryollarıyla ilgili olan cer mühendisliği için yurtdışı öğrenime gönderilen tek kişi Osman Tevfik (Taylan)'dır.²⁰ Bilindiği gibi Sultan II. Abdülhamid döneminde demiryolu yapımına büyük bir önem verilmiş, Almanların üstlendiği Hicaz Demiryolları projesi devreye sokulmuştu. Ancak bu projenin akabinde demiryollarının bakımını ve yönetimini üstlenecek uzman ve teknik personel yoktu. Bu

17 YYOA olarak kısaltılan eser, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi'dir.

18 Bu konudaki belgeler için bkz. (BOA. İ. HUS. 1310, 45 /19 Z 1310; İ. MF. 1310, 1 /02 Ş 1313; Y.MTV. 158/152).

19 Hakkındaki bilgiyi arşiv belgelerinden derlediğimiz Asadoryan için bkz. (BOA. İ.DH. 88510; İ.TNF. 1310, 1 / 16 M 1310; ŞD. 1198/36).

20 Gerçi Mimar Vedat (Tek) Bey'in kardeşi Yusuf Râzi Bey,Paris'teki tahsilini tamamladıktan sonra mühendislik diploması almış ve 1895'te 2000 kuruş maaşla Nafia Nezareti Demiryollar Müdiriyeti Muavinliğine tayin edilmiştir (BOA. İ.TNF. 1310, 5 / 05 Z 1312). Ancak konuya ilişkin elimizdeki tek belgede, Yusuf Razi'nin mühendislik alanı ve devlet hesabına gidip gitmediği belirtilmediği için bu meselenin açığa kavuşması, bulunacak yeni bilgi ve belgelere bağlıdır.

husustaki açığı kapatması beklenen *Hendese-i Mülkiye*'de ise demiryolu konusunda eğitim verilmiyordu. Bu konuda eğitim almak üzere Hendese-i Mülkiye'de muallim muavinliğinde bulunan Osman Tevfik (Taylan) 1907'de Almanya'ya gönderilmiştir (Uluçay ve Kartekin, 1958: 583). 1911 senesi başlangıcına kadar Berlin'de Devlet Demiryolları atölyelerinde stajını yapmış ve Teknik Üniversitede Cer Mühendisliği tahsil etmiştir (Uluçay ve Kartekin, 1958: 575). Memlekete döndükten sonra Hicaz Demiryolunda önemli görevler almış, Mühendis Mektebi'nde hocalık ve müdürlük yapmıştır. İ. T. Ü. nün ilk rektörü seçilmiştir (Uluçay ve Kartekin, 1958: 448).

Şevki Paşa (1866-1930) ise Harbiye'den 1889'da Erkânıharp Yüzbaşı olarak mezun olmuş, haritacılık tahsili için Fransa'ya gönderilmiştir (Mehmed Esad, 1310: 680). Şevki Paşa Mühendis Mektebi'nde ilk defa topografya ve haritacılık dersini vermiş ve gelişmesine çok hizmet etmiştir. Kendisi Türkiye'deki modern haritacılığın kurucusu sayılmaktadır (Uluçay ve Kartekin, 1958: 355).

2.5. Hukuk ve Siyaset Bilimleri

Devlet tarafından hukuk tahsili için kesin olarak tespit ettiğimiz bir kişi Avrupa'ya gönderilmiş, kendi imkânlarıyla okumakta olan 9 öğrenciye de burs bağlanmıştır.

Telgraf ve Posta Nezareti Merkez Başmüdürlerinden Hasib Efendi'nin oğlu olan Mehmed Hasib Âgâh (1870-?), Mülkiye'yi bitirdikten sonra çalıştığı Evkaf Nezareti'nin hesabına 200 frank ödenekle 1894'te Paris'e gönderilmiştir (BOA. İ. HR. 1310, 7 / 15 C 1313). Burada Hukuk Fakültesi'ne (Faculté de Droit) devam ederken 13 Temmuz 1896'da Avrupa'da devlet hesabına öğrenimde bulunan öğrencilerin ödeneklerinin kaldırılması üzerine yurda döndü (BOA, İ. ML. 1310, 7 / 04 Ş 1315). Aynı yıl 1000 kuruş maaşla Maliye Nezareti Hukuk Müşavirliği İkinci Kâtipliğine tayin edildi. Mehmed Hasib'in son görevi, 1911'de getirildiği İzmir Gümrükler Başmüdürlüğü'dür (Çankaya, III, 1968: 403). Paris Hukuk Fakültesi mezunu diğer iki öğrenciden devlet hesabına okuyan İshak Ferera'nın (1877 - 1933) gönderildiği dönem, 1896'da okulu bitirmiş olan Yusuf İzzet Bey'in ise devlet burslusu olup olmadığı meçhuldür.²¹ Bunlardan farklı olarak

21 İshak Ferera, Vefa İdadisi'nden ve Darülfünun Hukuk Fakültesi'nden mezuniyetini müteakip Adliye Nezareti'nde görev almıştır. Osmanlı hükümetinin Paris'e hukuk öğrenimini devam ettirmek için gönderdiği üç öğrenciden biri olmuş. Paris'ten döndüğünde Umur-ı Cezaiye müdir-i umumiliğine (Adliye Nezareti Ceza İşleri genel müdürlüğü) atanmıştır. (YYOA, I, 1999: 449.) Bu bilgilerden İshak Ferera'nın tam olarak ne zaman yurtdışı eğitime gönderildiği anlaşılamamaktadır. Ayrıca II. Abdülhamid dönemine ilişkin arşiv belgelerinde ismine rastlayamamız ve 'üç öğrenciden birisi' ibaresi Ferera'nın II. Meşrutiyet'in başlarında gönderilme ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Arşiv belgelerinden Yusuf İzzet Bey'in, Taşlıca Mutasarrıf ve Kumandanı Ferik Süleyman Paşa'nın oğlu olduğu Mekteb-i Sultâni ile Paris Hukuk Mektebi'ni bitirdikten sonra 1896'da Hariciye Nezareti'nde

Hüsnü Bey'in, Almanya'da hukuk tahsili görme istidası kabul edilmiş ve Haydelberg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ndeki öğrenimi boyunca kendisine aylık 300 mark tahsis edilmiştir. Hüsnü Bey, Selanik Rüştüyesiyle *Mekteb-i Sultani*'yi bitirdikten sonra Paris'te dört ve İsviçre'de bir yıl bilim ve dil tahsili etmişti (BOA. İ.DH. 86008; 37116). Dolayısıyla İngilizce ve Fransızcanın yanında Almancaya da vâkıf olan Hüsnü Bey, Ocak 1889'da başladığı hukuk tahsilini 1894'te tamamlayarak, 1000 kuruş maaşla Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği Muavinliğinde istihdam edilmiştir (BOA. İ. HR. 1310, 18 / 19 Za 1311).

XIX. yüzyılın sonlarında pek çok öğrenci kendi imkânlarıyla, Paris ve Cenevre'deki Hukuk Fakültelerine devam etmekteydiler. Bunlardan bazıları, izinli ise de çoğu ülkeden kaçan Jön Türk taraftarı veya sempatzanı gençlerdi. Her ne kadar devlet tarafından öğrenime gönderilmemişlerse de bu öğrencilerin bir kısmına devlet tarafından burs verilmiştir. Nitekim Devlet-i Şura azalarından İzzet Bey'in oğlu Mehmed Ali'ye (1870-?) Paris Hukuk Fakültesi'nde okurken, Saint Louis'de mühendislik tahsili gören kardeşiyle birlikte Temmuz 1893'te aylık 250'şer frank burs bağlanmıştır. Mehmed Ali, mezuniyetini müteakip 1894'te 1080 kuruş aylıkla Bâbiâli İstişâre Odası Muavinliğine tayin olmuştur (BOA. İ. HUS. 1310, 45 / 19Z 1310; İ. HR. 1310, 13 / 14 B 1311). Mehmed Ali Bey, Eylül 1907'de Bâbiâli Hariciye Hukuk Müşâviri iken Orta Elçilik unvanıyla Washington Sefaretine tayin olmuştur (BOA. İ. HR. 1310, 30 / 30 B 1325). Özellikle 1896'da kaldırılmış olan burslar, 1897'nin Eylül ayından itibaren kendi hesabına öğrenim görenler yanında firâflere ve Jön-Türklere de verilmeye başlanmıştır. Bağdat Redif Kumandanı Kazım Paşa'nın oğlu Şerif Kazım (1870-?), Mekteb-i Sultani ve Hukuk'tan mezun olduktan sonra kendi hesabına hukuk okumak için Paris'e gelmiş ve sonradan kendisine aylık 300 franklık burs verilmiştir (BOA. Y.MTV. 158/152; İ. ML. 1310, 7 / 04 Ş 1315; Y.PRK.BŞK. 56/34). Aynı şekilde Fuad Şükrü'de 1897'de hukuk tahsili için Paris'e gelmiş ve kendisine aylık 300 frank tahsis edilmiştir. Öğrenci tahsisatlarının kesildiği tarihe kadar bu meblağdan faydalanmış olup²², 1903'te elindeki az bir parayla devam ettiği siyaset ve edebiyat ilimlerindeki tahsilini tamamladıktan sonra memlekete dönmek istiyordu (BOA. Y.A.HUS. 445/107).

Hükümet, Cenevre Hukuk Fakültesi'nde okuyanlar arasında yer alan Halil Muvaffak, Hakkı Tevfik ve Lom²³ eşrafından Ömer Lütfü'ye 1897'de verme-

---

istihdam edildiğini tespit edebildik (BOA. İ. HUS. 1310, 47 / 22 L 1313; 57 / 29 Za 1313). Devlet adına gönderildiğine dair bir bilginin geçmemesi, Yusuf İzzet'in kendi hesabına eğitim aldığı aklı getirmektedir.

22 Bkz. (BOA. Y.PRK.ML. 18/92; Y.PRK.DH. 11/22; Y.PRK.EŞA. 37/68; Y.MTV. 221/124).

23 Lom, bugün Bulgaristan'da Vidin'in güney doğusunda yer alan bir kasabadır.

ye başladığı burslarını, tahsillerini Berlin’de sürdürme şartına bağlamıştı. Halil Muvaffak’ın uymadığı bu teklifi²⁴ kabul eden diğer iki öğrenci, 1899’dan itibaren Berlin Hukuk Fakültesi’ne gitmişlerdir. 1902’de öğrenci burslarının kesilmesi- ne rağmen 1903’te Hakkı Tevfik (1879-?), hala babasının desteğiyle son sınıfı okurken Ömer Lütfi, okulu en iyi dereceyle bitirmiş ve Vidin Mahkemesi’ne aza sıfatıyla atanmıştır (BOA. İ. AZN. 1310, 6 / 18 Ca 1322). Aynı şekilde Mazlum Hakkı ile Mehmed Emin Efendiler, Cenevre’den Brüksel’e transfer edilmişler ve 1901’e kadar eğitimlerini burada devam ettikten sonra muhtemelen bursların kesilmesiyle yurda dönmüşlerdir.²⁵

Bu dönemde yurtdışı tahsilde güç durumda kalanlar için öğrenci tahsisatından farklı olarak Muhtâcîn Bütçesi’nin devreye sokulduğu görülmektedir. 1897’de kendi hesabına Paris’te hukuk tahsili yapan Girid Hanedanından Suhtezaade Ahmed Nesimi, (BOA. Y.MTV. 158/152; 171/22) 1898’de üçüncü sınıfa devam ederken Tıp Fakültesi okuyan kardeşi Hasan Zeki’yle birlikte 300’er frank burs almaya başlamıştır. Fakat Maliye Nezareti Muhtâcîn Bütçesi’nden²⁶ karşılanan ve 1899’un Mart’ında kesilecek olan bu tahsisatın öğrenimleri bitinceye kadar uzatılmasına dair istidaları (BOA. Y.MTV. 184/31) Paris Sefirinin de aracılığıyla kabul edilmiş²⁷ ve 1901’e kadar devam etmiştir (BOA. Y.PRK.EŞA. 37/68; Y.MTV. 221/124).

Bunlar sadece hukuk öğrenimi görenlerin sayısıdır. Bu sayıya hem hukuk hem de başka bir bilim dalında okuyanları da ilave etmeliyiz. Örneğin, Hasan Fehmi (1875-1816), Viyana Üniversitesi’nde hukuk ve iktisat tahsili görmüşken,²⁸

24 Cenevre’deki aktif Jön Türklerden olan Halil Muvaffak’ın, bu öneriyi kabul etmediği daha sonraki listelerde isminin yer almamasından anlaşılmaktadır. Kendisine 1897’nin Eylül ayından itibaren bağlanmış olan 300 franklık burs, 1898’in Nisan’ında kesilmiştir. Aynı okulda tahsil gören Münif Efendi’nin de tahsisat alacağı belirtilmesine karşın daha sonraki yıllara ait listelerde adının geçmemesi, onun da burstan faydalanmadığını göstermektedir. Bkz. (BOA. İ. ML. 1310, 7 / 04 § 1315; Y.PRK.BŞK. 56/34; Y.PRK.ML. 18/92; Y.PRK.DH. 11/22).

25 Bu dört kişinin bilgilerini ihtiva eden listelerin yer aldığı belgeler için bkz. (BOA, İ. ML 1310, 7 / 04 § 1315; İ. HUS 1310, 106 / 28 R 1315; Y.PRK.BŞK. 56/34; Y.PRK.ML. 18/92; Y.PRK.DH. 11/22; Y.MTV. 200/107, 202/81, 203/140, 218/78, 221/124; Y.A.HUS. 445/107; Y.A.RES. 107/25; İ. DH. 1310, 31 / 23 M 1319).

26 Bu bütçeden Berlin’de Kimya tahsilinde bulunan Ali Fâik Efendi ile Paris’te öğrenim gören Diyarbakır eski Müdde-i Umumu Mahmud Bey’in oğulları, Mustafa ve Hüsnü Zaim? Beyler de faydalanmıştır. Babalarının mesleğine nazaran hukuk eğitimi alabilecekleri tahminine karşın bu iki kardeşin hangi alan veya alanlarda tahsil gördükleri belli değildir (BOA. Y.MTV. 221/124).

27 Paris Sefiri, gönderdiği tezkeresinde Girit’teki olaylarda aileleri büyük bir zarar gördüğü için bu talebelerin geçim sıkıntısı çektiklerinden, Hanya Fatihî meşhur Gazi Yusuf Paşa’nın torunlarından olup Paris’e geldiklerinden beri Saltanata karşı sadakate aykırı bir hal ve harekette bulunmayarak cidden tahsil ile meşgul olduklarından maaşlarının devamını talep etmektedir. (BOA. Y.A.HUS. 395/20)

28 Trablusgarb’a sürgün edildiği halde Almanya’da tahsil görmesine müsaade edilmiştir. Ancak daha sonra bağlanan öğrenci tahsisatıyla Viyana Üniversitesi’ne devam ettiğini öğreniyoruz. Bkz. (BOA.

Süleyman Fehmi Efendi'nin her iki dalda Fransa veya Belçika'da tahsil görme isteği kabul edilmiştir (BOA. İ.DH. 96996). Cumhuriyet'in ilk Adliye Vekili (Adalet Bakanı) olan Celâleddin Arif (1875-1930) ise Paris'te hukuktan sonra siyaset bilimine devam etmiştir. Celâleddin Arif, Mısır Hukuk Mektebi'nde bir sene tahsilden sonra tahsilini tamamlamak için Paris'e gitmiştir (1896) (BOA. Y.MTV. 158/152). Bir müddet sonra kendisine aylık 300 franklık devlet bursu bağlanmış olup 1898'de Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur. Aynı yıl hukuk alanında doktora ve Siyasal Bilimler Okulu'na başlamıştır (BOA. Y.MTV. 184/60). Bu iki alandaki tahsilini 1901'de tamamlayan²⁹ Celâleddin Arif Bey, aynı yıl Mısır'a dönerek Kahire'de avukatlığa başlamıştır. 1908'de Meşrutiyet'in ilanı ile İstanbul'a dönmüş ve Hukuk Fakültesi Hukuk-ı Esasiye (Anayasa Hukuku) hocalığına atanmıştır (Erk, 1954: 419). Kendisi gibi ağabeyi Necmeddin Arif de devlet bursundan faydalananlardan olup Paris'te tıp tahsili görmüştür.³⁰

Siyaset bilimlerinde devlet tarafından yurtdışı eğitime gönderilen tek kişi, İbrahim Edhem (Dirvana)'dır (1864-1959). Mülkiye'nin yüksek kısmını 1885'te mezuniyetini müteakip Mabeyn-i Hümayun Üçüncü Kâtipliğinde iken, ödeneği bizzat Sultan II. Abdülhamid tarafından verilmek üzere, 31 Temmuz 1889'da öğrenim yapmak için Paris'e gönderildi. Paris Sorbon Üniversitesi Siyasî İlimler Fakültesi'nden (Ecole Libre des Science Politiques) mezun olarak 13 Mart 1893'te İstanbul'a ve eski görevine döndü. Hariciyede çeşitli memuriyetlere atandıktan sonra Şûrâ-yı Devlet azalığı, Beyrut ve İzmir valilikleri gibi önemli görevleri ifa etti (Çankaya, III, 1968: 184). Ali Faik Üstünidman'ın ağabeyi olan İbrahim Edhem, Damat Ferit Kabinelerinde vekaleten ve asaleten nazırlık ve Şura-yı Devlet Reisliği yapmıştır. 1895'te tercüme ettiği Usûl Hakkında Nutuk ile Türkiye'de ilk defa Descartes'ı ve felsefesini tanıtmıştır (Çankaya, III, 1968: 185, 186).

Siyaset biliminde devlet bursundan iki kişi daha faydalanmıştır. Ancak İbrahim Edhem'den farklı olarak bu iki öğrenciye, kendi imkânlarıyla Paris'te öğrenim görürlerken, sonradan burs verilmeye başlanmıştır. Bunlardan Kudüs Eski Muhtarrafı Reşad Paşa'nın oğlu Mahmud Şakir'e, öğrenim için geldiği Paris'te

---

Y.MTV. 202/81, 221/124; Y.A.RES. 107/35, 107/83, 109/8, 110/97) Kısa biyografisi için ayrıca bkz. (TBEA, I, 2003: 416)

29 Paris'te Talebe-i Osmanî Tahsisatından faydalandığına dair bkz. (BOA. Y.MTV. 221/124) Hukuk ve Siyaset Bilimlerinde öğrenimini tamamladığı ve Doktora tez masraflarının karşılanması hakkında bkz. (BOA. İ. DH. 1310, 34 / 26 Za 1318)

30 Necmeddin Ârif Bey (1871-1926) 1894'te Mekteb-i Tıbbiye'yi bitirdikten sonra Haydarpaşa Hastanesine operatör muavini olarak atanmıştır. Yemen'e görevli olarak gönderildiği sırada Mısır üzerinden Paris'e kaçmıştır (1898). Burada tıp tahsiline başlayan Necmeddin Arif'e, 1899'un Martında, devlet tarafından aylık 400 frank maaş verilmeye başlanmış ve muhtemelen bu burs, öğrenci tahsisatlarının kesildiği Mart 1902'ye kadar devam etmiştir. Bkz. BOA, Y.PRK.ML. 18/83, 18/84; Y.PRK. DH, 11/22; Y.PRK.EŞA, 37/68. Ayrıca bkz. (Rıza Tahsin, II, 1991: 57; Erden, 1948: 297).

300 frank burs bağlanmıştı (1897). Arşiv belgelerinden Mekteb-i Sultani mezunu olduğunu da öğrendiğimiz Mahmud Şakir'in sonraki tahsil hayatıyla ilgili bilgi edinilememiştir. Mahmud Şakir'in ağabeyi, Ali Ferruh (1865-1904)³¹ da Paris'teki Ecole Libre des Science Politiques'in mezunlarındandı. Ancak kaynaklarda yurtdışı tahsilini devletin karşıladığına dair bir ibarenin bulunmaması, Ali Ferruh'un Fransa'da kendi hesabına öğrenim gördüğü düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Zira kardeşi Mahmud Şakir de ağabeyinin yolunda kendi bütçesiyle siyaset bilimi okumak için Paris'e gelmişti. Kendisine sonradan burs bağlanan diğer öğrenci, Kudüs ileri gelenlerinden el-Hâlidî ailesine mensup Mehmed Rûhi el Hâlidî'dir(1873-?). Mülkiye'den mezun olduktan sonra el-Halidi, tahsil için gittiği Paris'te *Ecole Libre des Science Politiques*'te okurken 1897'de devletten burs almaya başlamıştır (BOA. İ. HUS. 1310, 107 / 30 R 1315; Y.PRK.BŞK. 56/34). Mezuniyetini takiben 1899'da Kudüs'e dönmüş ve II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yapılan seçimlerde Kudüs mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girmiştir (Ali Çankaya, III, 1968: 505).

2.6. Kimya, Fen Bilimleri

Osmanlı Devleti bu dönemde özellikle Tıbbiye mezunlarını kimya dalında ihtisas kazanmaları için çeşitli Avrupa ülkelerine göndermiştir. Bunlardan Ali Rıza Bey (?-1906), *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne*'den (Askerî Tıp Okulu) 1878'de mezun olup kimya tahsili için Paris'e gönderilmiştir. Burada en ünlü kimyahanelerde bulunmuş, en ünlü kimyagerlerin takdirini kazanmıştır. Dört sene sonra döndüğünde Mekteb-i Tıbbiye-i Askerîye ve Mülkiyede Kimyâ-yı Uzvî (Organik Kimya) ve Tahlili hocalığına atandı. Dârülfünûn Kimya-yı Uzvî ve Hayâtî muallimliği ve Etfal Hastanesi kimyagerliği de yapmıştır (Bursalı Mehmed Tâhir, III, 2000: 230).

1893'te Kimya ve Tahlîlât-ı Kimyeviye-i Emnî tahsil etmek üzere Paris, Berlin, Londra ve Viyana'ya birer tabip gönderilmiştir. Dahiliye nezareti bütçesinden karşılanacak tahsisatla, Cevad Mazhar Viyana'ya, Hikmet Emin Berlin'e, Nureddin Ramiz Paris'e ve Ziya Hilmi Londra'ya gönderilmişlerdir. Fransızca'yı bildiğinden Nureddin Efendi diğerleri için öngörülen iki yıllık dil eğitiminden muaf tutulmuştur (BOA. İ. AS. 1310, 5 / 16 L 1310; 12 / 24 M 1311). Bu hekimlerden Hikmet Emin Efendi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyesi olduğunun oradaki arkadaşları tarafından Mabeyn'e jurnal edildiğinden İstanbul'a çağrılmış

31 Ali Ferruh'un Mahmud Şakir'in ağabeyi olduğunu, arşiv belgelerinde Mahmud Şakir'in de Kudüs Eski Mutasarrıfı Reşad Paşa'nın oğlu olduğuna dair bilgiden çıkardık (BOA. İ. ML. 1310, 7 / 04 Ş 1315; İ. HUS. 1310, 106 / 28 R 1315). Şair, yazar ve diplomat olan Ali Ferruh için bkz.(Çankaya, III, 1968: 131-133; Y.YOA, I, 1999: 210).

ve Mekteb-i Tıbbiye Teşrih dersi muallim muavinliğine atanmıştır (Rıza Tahsin, II, 1991: 50). Cevad Mazhar (1870-1934), Viyana'daki ihtisasını tamamladıktan sonra 1899'da İstanbul'a dönmüş (BOA. İ. HUS. 1310, 86 / 23 Ca 1316) ve Gümrük Kimyageri ve Etfal Hastanesi Deri Hastalıkları Mütchassısı olmuştur (Gövsa, 240). Mekteb-i Tıbbiyede hayati kimya hocalığı yapmış, Kimyahane-i Askerîyede çalışmıştır. Cevad Mazhar, uzun yıllar İstanbul'daki Kimyagerler Cemiyetinin başkanlığını yürütmüştür. Darülfünun Fen Fakültesi'nde verdiği derslerin kitaplarını yazmış, özellikle Sinai Kimya dalında ilk sistemli yayınları gerçekleştirmiştir (Rıza Tahsin, II, 1991: 49). Paris'teki tahsilini tamamladıktan sonra 1896'da yurda dönen Nureddin Ramiz Efendi, *Mekteb-i Tıbbiye Kimyahanesinde* görevlendirilmiştir. 1897 Osmanlı-Yunan Meselesi sırasında Teselya'da tifüsten vefat etmiştir (Rıza Tahsin, II, 1991: 50). Londra'ya gönderilen Ziya Hilmi (1869-1951) Efendi, 1899'da dönmüş (BOA. Y.MTV. 182/110) ve *Rusûmât-ı Heyet-i Sihhiye Tahlihlânesine* memur edilmiştir. Daha sonra Eczacı Mektebi Kimya Muallimliğine atanmıştır. Ziya Bey, Hilmi Ziya Ülken'in (1901-1974) babasıdır. *Kimya-yı Uvzî* isimli iki kitabı olup bunlar 1327/1913 ve 1340/1924 tarihlerinde basılmıştır (Rıza Tahsin, II, 1991: 51).

Diğer taraftan Paris'te Kimya tahsilinde bulunan Ahmed Bey, Bahriyeli Yüzbaşı Hüseyin Rıza'yı bir takım yolsuzluğa teşvik ettiğinden 1893'te geri çağrılıyordu (BOA. Y.MTV. 78/5). İsmail Hakkı Bey ise Nizamiye Hazinesi adına gittiği Paris'teki Kimya tahsilinden 1895'te başarılı olarak dönmüş ve Darphâne-i Amire'de 1500 kuruş maaşla istihdam edilmiştir (BOA. İ. ML. 1310, 1 / 01 B 1313; 7 / 04 Ş 1315). Devlet tarafından yurtdışı tahsile gönderilen son kişi, Sultan II. Abdülhamid'in hekimlerinden Ferik İbrahim Paşa'nın oğlu Ahmed Süreyya Bey'dir. O da 1905'te Dâhiliye Nezareti adına kimyagerlik tahsili için Almanya'nın Bonn şehri Kimyahanesine gönderilmiştir (BOA, İ. HUS. 1310, 12 / 04 B 1322; İ. DH. 1310, 4 / 08 N 1323). 1907'de tahsiline devam etmekte ve aylık 2750 kuruş almaktaydı (BOA. Y.A.HUS. 509/24).

Devlet hesabına gittiği belli olmayan Nuri Bey (?-1935), Mühendishane'de hocalığı sırasında, Tatbikî Kimya tahsili için Paris'e gitmiş, bilâhare Hendese-i Mülkiye'de kimya hocası olmuştur (Mehmed Esad, 1312: 277; Uluçay ve Kartekin, 1938: 332).

Son olarak Seraceddin Efendi, 1894'te Tıbbiyenin üçüncü sınıfındayken Cenevre'ye firar etmiş, burada fen bilimleri tahsil ederken diğer Jön Türkler gibi kendisine öğrenci tahsisatından 300 frank verilmiştir. 1899'da Viyana'ya nakledilerek 1901'e kadar maaşını burada almaya devam etmiştir (BOA, Y.PRK.ML.

18/83).³² Yurda döndüğünde gazetecilik yapmış, İstanbul Muallim Mektebi'nde ve muhtelif liselerde tabii ilimler, bilhassa botanik okutmuştur (Gövs, 356).

2.7. Resim, Heykel, Mimarlık, Çini Ressamlığı ve Müzik

Mimarlıkta 4, Resimde 3, heykeltıraşlık, çini ressamlığı ve müzik dallarında ise 1'er kişi, yurtdışı tahsilden yararlanmıştır. *Sanayi-i Nefise Mektebi*'nin (Güzel Sanatlar Okulu) öğretim faaliyetine giriştiği ilk yıllarda bile, mezunlarından bazı kimselerin Avrupa'ya gönderilmeleri tasarlanmıştır. Nitekim heykel bölümünden mezun İhsan Bey ile mimarlık bölümünden mezun Feyzi ve Nizameddin Beyler, Avrupa'ya yollanan ilk akademililerdir (Cezar, 1983:13).

Heykeltıraşlık dalının ilk Türk temsilcisi olan İhsan (Özsoy) Bey (1867-1944), aynı zamanda Osmanlı Devleti tarafından bu alanda yurtdışı tahsiline gönderilen ilk öğrencidir. 1892'de Paris'e giden (BOA. MV. 66/76) İhsan Bey, Paris'te Jean Baptiste Gustave Deloy'un atölyesinde ders almış ve dört yıllık eğitimden sonra, *I'Ecole des Beaux-Arts*'tan mezun olmuştur (BOA.İ.MF. 1310, 5 / 20 S 1313; İ.ML. 1310, 7 / 04 Ş 1315). Yurda döndüğünde 1897'de İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde göreve başladı. 1908'den 1933'e kadar *Sanayi-i Nefise Mektebi*'nde heykel hocalığı yaptı. Birçok öğrenci yetiştirmiş, sanatçılığı yanında hocalığıyla da Türk heykel sanatının doğmasına öncülük etmiştir. Türk heykeltıraşlığı açısından önemli eserleri vardır (Berk 1937: 13-20; Berk-Gezer 1973: 28-31; Cezar, 1983:67).

Mimarlık alanında bu dönemde yurtdışı eğitime gönderilen ilk öğrenciler olan Feyzi ve Nizameddin Beyler hakkında bilgimiz maalesef oldukça sınırlıdır. Bu iki mimarlık öğrencisi, 1891'de gittikleri Paris'te kendileri için öngörülen üç senelik eğitim süresi dolduğu halde mezun olamamışlardı. Bu gecikme, Paris'e geldiklerinde Fransızca bilmemelerinden kaynaklandığı için tahsisatları bir sene daha uzatılmıştır (BOA. İ. MF. 1310, 1 / 02 Z 1311). Dolayısıyla 1895'te muhtemelen tahsillerini tamamlayarak yurda dönmüşlerdir. Aynı tarihte Diyarbekir Valisi Sırrı Paşa'nın oğlu Mehmed Vedad Bey, maarif tahsisatından 250 frank aylıkla Paris'e (BOA. İ. TNF. 1310, 5 / 05 Z 1312) Hendese-i Mülkiye mezunu, Kemaleddin Bey ise Almanya'ya gönderilmişlerdir. Bu esnada Vedad Bey, Sanayi-i Nefise mezunu iken Mimar Kemaleddin Bey, mezun olduğu Hendese-i Mülkiye'de, mimarlık derslerine giren Alman Prof. Jachmund'un yardımcılığını yapmaktaydı (YYOA, II, 1999: 26).

32 Gövs'nın eserinde (356) 1899'da yurda döndüğü ve Midilliye sürüldüğü ifade ediliyorsa da belgede öğrenci tahsisatından faydalananların listesinin yer aldığı defterde ismi geçmektedir (BOA. Y.MTV. 221/124).

Bugünkü 20 Türk Lirası üzerinde resmi bulunan Mimar Kemaleddin Bey (1870-1927), Birinci Ulusal Mimarlık akımının en önemli kuramcı, uygulayıcı ve eğitimcilerindendir. 1900-1930 yılları arasında hüküm sürmüş olan bu akım, daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü önlemeye yönelik fikirler etrafında geliştiği için esin kaynağı olarak Osmanlı Klasik anıtsal mimarlığına yönelmiştir (Alsaç 1992: 80-81, 100). Kemaleddin Bey, Berlin'de iki yıllık *Charlottenburg Technische Hochschule*'deki tahsilini müteakip, iki buçuk yıl çeşitli mimarların yanında çalışarak mesleki tecrübesini arttırmıştır. İstanbul'a dönüşünde (1900), daha önce görev yaptığı, *Hendese-i Mülkiye*'de çalışmaya başladı. Bu göreve ek olarak 1901'de Harbiye Nezareti'nde Ebniye-i Askerîye (Askerî Yapılar) Mimarlığına atandı (YYOA, II, 1999: 26). *Hendese-i Mülkiye*, Sanayi-i Nefise ve Konduktör mekteplerinde hocalık yapmıştır.

Eğitim faaliyetlerinin yanında Kemaleddin Bey, 1909'da atandığı Evkaf Nezareti İnşaat ve Tamirât Heyet-i Fenniyesi'nde aralarında Sultan Ahmed, Fatih, Ayasofya gibi büyük külliyelerin de bulunduğu İstanbul'un birçok önemli tarihi eserlerinin tamiratını gerçekleştirmiştir. Mescid-i Aksa ve Kubbet-üs Sahra'nın onarımlarını üslenmiş (1922), Mescid-i Aksa'nın onarımında göstermiş olduğu başarı sebebiyle 1926'da İngiliz Kraliyet Mimarlar Akademisi'ne seçilmiştir. Mimar Kemaleddin Bey'in İstanbul ve Ankara'da tasarım ve yapımını gerçekleştirdiği çok önemli yapılar mevcuttur (Uluçay ve Kartekin, 1958: 337; YYOA, II, 1999: 28).

Ulusal Türk Mimarlığı akımının diğer önemli temsilcilerinden Vedat (Tek) Bey, Paris'teki *Ecole National des BeauxArts*'ta yurtdışı öğrenimini tamamladıktan sonra, 1898'de İstanbul'a dönerek ilk yapıtlarını tasarlayıp gerçekleştirmeye başladı. 1899'da Şehremaneti Heyet-i Fenniye Başkanlığına atandı. Bu görevinin yanı sıra, Sanayi-i Nefise Mektebi'nde Fenn-i Mimari dersleri vermekle görevlendirildi. 1905'te Posta ve Telgraf Nezareti Ser-mimarlığına atandı. 1909'da Saray Başmimarlığına tayin olunan Vedat Bey, çeşitli saraylardaki tamirler ve ek inşaatlarla uğraştı. İlk önemli eseri olan Kastamonu Hükümet Konağı'ndan başka hayatı boyunca çok önemli yapılara imza attı (YYOA, II, 1999: 615-616).

Resim alanında devlet bursundan faydalanan üç kişi içerisinde kuşkusuz en önemli isim, Asker ressamların üçüncü kuşağının en önemli temsilcisi olan Halil (Sözer) Paşa'dır (1852-1939). Askerî İdadi'de resim muallimi iken resim becerisini ilerletmesi için 1880'de Fransa'ya gönderilmiştir (Mehmed Esad, 1312: 344). Paris Güzel Sanatlar Akademisi'ndeki (l'Ecole des Beaux-Arts) Gerome ve Courtois atölyelerinde gördüğü sekiz yıllık eğitimi müteakip Halil (Sözer), Fransız klasisizminin natüralizme yönelen alanında yeni arayışlara açık olarak

yurda döndü. Daha sonraki dönemlerde izlenimci anlayışa yaklaşarak özgün bir kişilik oluşturdu (DBİA, III, 512). Nitekim yapmış olduğu çalışmalar, Türk resminde izlenimciliğin yerel bir yorumla yansıtıldığı ilk örneklerini oluşturmaktadır (YYOA, I, 1999: 517). Sanatçı, Hoca Ali Rıza ile birlikte Türk peyzaj resminin en önemli temsilcilerinden biridir. Başta İstanbul Resim Heykel Müzesi'nde olmak üzere çeşitli müze ve özel koleksiyonlarda çok sayıda eseri bulunmaktadır (Berk-Gezer, 20-21; DBİA, III, 513).

Halil Paşa'nın dışında iki kişi daha burstan faydalanmıştır. Bunlardan Köprülüzade Hacı Sâdık Efendi'nin oğlu Mehmed Galib Efendi (1874-?), Sanayi-i Nefise'den birinci derecede mezun olup Maarif Nezaretinden 1893'te Paris'e gönderilmiş, 1896'da maaşı kesilmiştir.³³ Ancak tahsile devam etmek amacıyla yurda dönmemiştir. Mayıs 1897'de Sefareten verilen bilgiye göre politika ile uğraşan, işe yaramaz takımındandır (BOA. Y.MTV. 158/152). Bu olumsuz ifadelerden Galib'in Jön Türk hareketine mensup olduğunu anlamak güç değildir. Keza ismi, Talebe Tahsisatından faydalanan Jön Türkler arasında geçmektedir (BOA. Y.PRK.ML. 18/84). Bursların tekrar verilmeye başlanmasıyla 1898'de Galib Efendi'nin 400 franklık maaşına 100 frank zam yapılmıştır (BOA. Y.PRK.BŞK. 56/34). 1901'de devam eden maaşı kesildiği halde dönmemiş, sattığı tablolarla geçimini temin etmeye çalışmıştır (BOA. Y.PRK.EŞA. 37/68; Y.A.HUS. 445/107).

Sarkis Diranyan (1860-?), kendi tahsisatıyla 1883'de Paris'e gidip, l'Ecoledes Beaux-Arts'da Jean Léon Gérôme'un atölyesinde resim eğitimi almaya başladı (Pamukciyan 1990: 36). 1887'de Maarif Nezareti tarafından kendisine 300 franklık bir tahsisat bağlandı (BOA. İ.DH. 79915). 1889'da, Paris'teki Güzel Sanatlar Akademisinden mezun oldu. Paris'te ve Münih'te çeşitli sergilere katılarak ödüller kazanan Diranyan'ın İstanbul'a dönüp dönmediği ve hayatı hakkında malumat bulunmamaktadır (Pamukciyan 1990: 37). Bu isimlerin dışında Harbiye mezunu Halid Naci, Sultan II. Abdülhamid'in emriyle Sanayi-i Nefise Mektebi'ne girmiş ve okulunu birincilikle bitirmiştir. Kurulmakta olan Yıldız Çini Fabrikası'nda görevlendirilmek üzere Paris'e, Sevr Çini Fabrikası'na çini ressamlığı öğrenimine gönderildi. Eğitimini tamamlayıp Yıldız Çini Fabrikası'nda baş-ressam olarak çalışmaya başlamıştır. Seramik alanında yapıtları yanında, tual resmi üzerine çalışmaları vardır. Bahriye Mektebi'ndeki resim öğretmenliği yapmış, çeşitli gazetelerde karikatürler çizmiştir (İslimyeli, 1965: 69; YYOA, I, 1999: 511). Müzik alanında ise 1884'te Avusturya'ya bir piyano hocası gönderilmiştir (Şişman, 1998: 15).

33 Bu hususta bkz.(BOA. İ. HR. 1310, 1 / 01 Ra 1310; İ. ML. 1310, 7 / 04 Ş 1315; İ. HUS. 1310, 106 / 28 R 1315)

Diğer yandan, bu dönemde yurtdışı eğitimden faydalanan Müslim-gayrimüslim oranına bakılırsa; gayrimüslim öğrencilerin toplam sayısı 34 olup % 8'e tekabül etmektedir. Bunların 17'si Ermeni, 8'i Yahudi, 5'i Rum olup, 4 kişinin milliyeti tespit edilememiştir. Gayrimüslim öğrenci sayısı, Sultan II. Mahmud'dan itibaren Tanzimat'ın ve Islahat Fermanı'nın ruhuna uygun olarak artmasına rağmen Sultan II. Abdülhamid döneminde ciddi bir düşüş söz konusudur. Bu durum, bir nebze toprak kayıplarına bağlanabileceği gibi bu dönemde gönderilenlerin çoğunu askerlerin teşkil etmesi ve dolayısıyla askerler içerisinde gayrimüslimlerin sayısının düşük olmasıyla izah edilebilir (Gençoğlu, 2008a: 53). Keza bu hususta herhangi bir ayırım söz konusu değildir.

3. Yurtdışı Eğitimde Karşılaşılan Zorluklar: Denetim Sorunu ve Mali Sıkıntılar

Osmanlı'da yurtdışına gönderilmeye başlıca ölçüt, öğrencinin okuldaki başarıydı. Bu bağlamda askerî ve sivil okullardan mutad olarak, ilk sıraları almış en iyi derecelere sahip mezunlar seçiliyordu. Bunun dışında yurtdışı tahsile aday olanlar, ilgili nezaret veya kurum adına kurulan komisyonlarca sınava tabi tutuluyorlar, başarı listesine göre yurtdışı öğrenime hak kazanıyorlardı.³⁴ Fakat yurtdışı eğitimde, Sultan II. Abdülhamid dönemine kadar, öğrenci seçimi aşamasından itibaren kesin kurullarla belirlenmiş genel bir düzenleme görülmemektedir. Fransa'nın Alfort Veteriner Okulu'nda öğrenim gören Emin İzzet ve Galib Efendilerin, bazı bahanelerle okulu bırakmaları, (BOA. Y.PRK.MF. 3/14) öncelikle tazmin meselesini ve buna bağlı olarak sivil öğrencilere yönelik bir nizamname ihtiyacını gündeme taşımıştır.

11 Mayıs 1894'te Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından hazırlanan nizamname laiyhasına (BOA. ŞD. 213/17) göre, Avrupa'ya gönderilecek bir öğrencinin eğitim alanı, bağlı olduğu daire tarafından dikkate alınacaktı. Siyaset bilimleri ve hukuk için Mekteb-i Mülkiye, Hukuk ve Sultani, tıp bilimleri için Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Posta ve Telgraf ve Rüsûmât'a dair bilgiler için Dârüşşafaka, diğer fûnûn ve sanayi' için de onlara mahsus okul mezunları seçilecekti. Dairelerince seçilecek öğrencinin bilimsel kapasitesinin belirlenmesine yönelik imtihanlar, Maarif Nezaretince kurulacak komisyonda yapıldıktan sonra ait olduğu dairesi tarafından irâde-i seniyyesi alınmak üzere Bâbîâli'ye bildirilecekti.

Seçim işinde ilk önce öğrencinin Osmanlı tebaasından olması, ikinci olarak yaşının 20'den aşağı 26'dan yukarı olmaması, üçüncü olarak tahsile ve devlet

³⁴ Daha önce de bahsi geçen ziraat tahsili için Fransa ve Almanya'ya gönderilecek öğrencileri değerlendiren komisyonun imtihan sonuç listesi için bkz. (BOA. Y.A.HUS. 244/46).

hizmetine engel hastalık ve kabahati bulunmaması, dördüncü olarak cinayetten mahkûm ve kötü hal ile tanınmaması, beşinci olarak Türkçeyi iyice ve Fransızca'yı mümkün mertebe okuyup yazması şarttı. Öğrenciye tahsilde bulunduğu sürede öğrenim ve özel giderleri için aylık maaş ile gidiş-dönüş mesafesine uygun yol-luk verilecekti. Bu masraflar, öğrenciyi seçip gönderen dairenin bütçesinden karşılanacaktı. Talebenin maaş hakkı, öğrenim süresiyle sınırlıydı. Fakat dil öğrenmeleri gerekirse, iki seneyi aşmamak kaydıyla maaş verilmeye devam edilecekti. Talebenin okuldaki mesâileri ve dışarıdaki tavır ve hareketleri Osmanlı sefaretî ve şehbenderlikler tarafından sürekli kontrol altında tutulacak ve her altı ayda bir okul müdür ve öğretmenlerinden rapor alınarak talebenin mensup oldukları daire merkezlerine gönderilecekti. Eğer bir öğrenci, devamsızlıktan veya okul kuralları uyarınca atılırlarsa, kötü ahlaklarına ve sadâkate aykırı hareketlerinden dolayı iade edilirlerse, yapılmış olan masrafların tazmini için öğrenime gitmeden ve ellerine harcırahları verilmeden önce birer kefil olacaktı. Tahsil süresini tamamlayan öğrenci, memlekete döndükten sonra on seneden az olmamak kaydıyla devletçe teklif olunacak hizmeti kabule mecbur olacaktı. Kabul etmediği takdirde ortaya çıkan masraflar tamamen kefillerinden tahsil olunacaktı. Son olarak bu nizamnamenin yürütülmesinden, öğrencileri gönderen dairelerin nazırları ve reisleri sorumluydu.

Bu layiha, Sultan II. Abdülhamid döneminde bir düzenleme olarak yayımlanmamasına rağmen, II. Meşrutiyet'ten sonra çıkarılan nizamnamelere bir temel teşkil ettiği görülür. Nitekim II. Meşrutiyet döneminde askerî ve sivil öğrenciler için daha kapsamlı ve ayrıntılı talimatnameler, kanunlar ve çeşitli nizamnameler yapılmıştır (Gençoğlu, 2008a: 61). Yurtdışı eğitimde öğrenci sayısını oldukça artıran hükümet, özellikle öğrenci seçimi ve denetimi konularında yaşanan ciddi sorunlar karşısında (Ergün, 1996: 395-404) tedbir almak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla layihadaki hükümlerin daha kapsamlı bir şekilde yer aldığı 27 C 1332 / 23 Mayıs 1914 tarihli yabancı ülkelere gönderilecek talebe hakkında çıkan nizamname, talebenin seçimi, tahsil müddeti, teftişi, tahsisatın kesilmesi, tazmin hususları ve istihdam şartlarına dair yirmi beş maddeyi içermektedir (Düstur, VI, 1334: 744-748).

Layihada da yer alan tahsil esnasında öğrencilerin kontrolü, önemli bir meseleydi. Büyük çoğunluğu Fransa'ya gönderilen Osmanlı talebelerinin denetimi için *Mekteb-i Osmani*'nin kapatılmasıyla Paris'te Talebe-i Osmaniye Nazırlığı (Direction des Elèves Ottomans) teşkil edilmişti. Fakat 30 Haziran 1875'te, Fransa ve Belçika'daki öğrencilerin geri çağrılmaları, Talebe-i Osmaniye Nazırlığının da sonu olmuştur (Şişman, 2004: 70, 71, 78). Sultan II. Abdülhamid döneminde yurtdışı eğitimin yeniden başlatılmasını müteakip Fransa'daki öğrencilerin denetimi

için Talebe-i Osmanî Nazırlığı tekrar tesis edilerek başına tecrübeli bir diplomat olan Mehmed Feridun Bey (1847-1903)³⁵ tayin edilmiştir (29 Ekim 1899) (BOA. Y.EE. 149/110). Yeni nazıra verilen talimatnamenin (BOA. İ. HR. 1310, 16 / 23 C 1317) şartlarından öğrenciler üzerinde sıkı bir denetim uygulamaya çalıştığı açıkça görülmektedir. Buna göre talebelerin layıkıyla tahsil edip etmediklerine dikkat edilecek ve Osmanlı Devleti'ne yaraşır bir şekilde davranıp davranmadıkları öğrenilerek, İslam'ın adetleriyle adabına ve talebeliğe yakışmayacak yerlerde dolaşmaktan ve Osmanlı haysiyet ve namusunu lekeleyecek davranışlardan sakınmaları için devamlı uyarılacaklardı. Daima dersleriyle meşgul olmaları gerektiği halde politikayla uğraşanlar olursa, bunlar tahkik olunup İstanbul'a iadeleri arz olunacaktı. Son olarak, talebelerin genel durumlarıyla ilgili her ay bir rapor düzenlenecekti.

Talebe-i Osmanî Nazırlığını (Müdürlüğünü) 1901'in ortalarına kadar sürdürmüş olan Feridun Bey, Fransız Başbakanı René Waldeck-Rousseau tarafından casusluk suçlamasıyla Fransız topraklarından atılmıştır. Aslında Fransa, Osmanlı Devleti'ndeki Katoliklerle ilgili bazı teşebbüslerinin, Feridun Bey tarafından ortaya çıkarılma çabasıyla rahatsızlık duymuştu (BOA. Y.MTV. 223/90). Feridun Bey, iltica ettiği İngiltere'den İstanbul'a 13 Eylül'de çektiği telgrafla, iftiraya uğrayarak büyük bir haksızlığa maruz kaldığını belirtmiş, bu konuda detaylı beyanat vermesine izin verilmesi ve kendisinden resmen özür dilenmesi talebini iletmiştir (BOA. Y.MTV. 221/2). Fakat Osmanlı Sarayı'nın bu talepler karşısındaki suskunluğu, büyük ölçüde kendisinin reddettiği halde komitelerle ilişkisi olduğuna dair jurnallerden kaynaklanmaktaydı (BOA. Y.MTV. 221/26; 221/53; 216/108). Nitekim Feridun Bey'in vasiyeti, onun milliyetçi bir düşünce yapısına sahip ve Jön Türk hareketine yakın olduğunu işaret etmektedir.

Feridun Bey, bir Macar Kredi Bankasında olan 500000 frank parasını, Macaristan Akademisine bırakarak, bu meblağın getirisiyle dört Müslüman Osmanlı öğrencisinin okutulmasını vasiyet etmiştir (BOA. Y.PRK. EŞA. 40/14). Söz konusu vasiyet gereği, bu dört gencin birincisi ulum ve fününu, ikincisi ziraatı, üçüncüsü musikiyi, dördüncü de ressamlık ve heykeltıraşlık sanatını mükemmel şekilde öğrenecekti. Ayrıca bu meblağın faizinden bir miktarı, hem cins olan Macar ve Türklere ait eski tarih, dil ve millî yapılarının derinlemesine incelenmesine tahsis olunacaktı. Feridun Bey'in bu konuya ilgisi, kuşkusuz Ármin Vámbéry'nin Macarlar ile Türklerin aynı dil grubuna mensup akraba kavimler olduklarına dair tezinden kaynaklanıyordu. Vámbéry, 1870'te Budapeşte Toplum Bilimleri

35 Feridun Bey, bu görevden önce Atina, Bükreş, Belgrad ve Madrid elçiliklerinde bulunmuştur (Kuneralp, 1999: 95).

Üniversitesi'nde kurduğu dünyanın ilk Türkoloji kürsüsünde, Türk kültürü ve Türkçeye dair araştırmalar yapmaktaydı. Jön Türklerle de ilişkisi olan Vámbéry, Türkiye'de Milliyetçilik ve Türkçülük düşüncelerinin uyanmasında önemli bir role sahipti (Demirkan, 2000: 9,10).

Sultan II. Abdülhamid döneminde mali darboğaz, yurtdışı eğitimin finansmanı hususunda ciddi zorlukların yaşanmasına sebep olmuştur. Devlet, bazen yurtdışındaki sefaretlerin harcamalarını karşılayamaz, öğrencilerin maaşlarını ödeyemez hale gelmiştir. Bu konuda Berlin ve Paris'teki Osmanlı elçiliklerinden İstanbul'a birçok başvuru yapılmasına rağmen ödemelerde ciddi gecikmeler yaşanmıştır. Osmanlı'nın Berlin Sefaretinden 31 Ekim 1888'de çekilen telgrafta, sefaret çalışanları, Bahriye subayları ve Ticaret Nezaretinden gönderilen talebelerin birkaç aydan beri maaş alamadıklarından dolayı darlıkta oldukları bildirilmektedir (BOA. MV. 37/12). Aynı yıllarda Paris'te tahsilde olan Cemil Topuzlu, anılarında (2010: 62) aylarca maaş alamadıklarından dolayı arkadaşlarıyla İstanbul'a "aç" olduklarını bildiren bir telgraf çektikten sonra birer maaş alabildiklerini belirtmektedir. Bu koşullar altında Osmanlı sefaretleri, bazen kendi kıt imkânlarıyla öğrencilerin ihtiyaçlarını cüzi yardımlarla karşılamaya çalışmışlar, İstanbul'dan buldukları ülke nezdinde Osmanlı Devleti'nin itibarını zedeleyen bu mesele- nin giderilmesini istemişlerdir (BOA. Y.PRK.MYD. 10/27; BOA. Y.PRK.EşA. 21/33).

Zamanla sıkıntı daha da artmıştır. 1896'da Berlin'deki öğrenciler, kiralarnı ödeyemedikleri için evden çıkarılmayla karşı karşıya kalmışlardır. Dört aydır maaşlarını alamayan öğrencilere, Osmanlı Bankası vasıtasıyla birer maaş gönderilmiş, geri kalan maaşlarının ise tedarik olundukça ödeneceği bildirilmiştir (BOA. YA.HUS. 345/82). Fakat bursların ödenmesiyle ilgili sıkıntılar, sürecin sonuna kadar devam etmiştir. Doğal olarak bu durum, yurtdışı eğitim hayatını menfi yönde etkilemekte, öğrenciler arasında umutsuzluğa, hatta öfkeye sebep olmaktaydı. Nitekim Fransa'daki Talebelerin Müfettişi (veya nazırı) Feridun Bey 13.07 1900 tarihli yazısında İstanbul'a, 'bu defa da' maaşlarını alamadıklarından dolayı öğrencilerin şiddetli baskılarına maruz kaldığını bildiriyordu (BOA. Y.MTV. 204/89).

Denetim sorunu ve ekonomik sıkıntuların yurtdışı eğitimindeki başarıya yansımalarına gelecek olursak, araştırmalarımız neticesinde eğitimini tamamlayamayan veya bursu kesilenlerin toplam 55 kişi olduğunu tespit ettik. Bunlardan 35'ine daha sonra değineceğimiz siyasî gerekçelerle sonradan bağlanan bursları yine aynı gerekçeyle iptal edilmiştir. Hemen hepsi tıp ve hukuka devam eden bu grubun içerisinde Ahmet Verdani, Akil Muhtar (Özden), Avram Salim, Gayteno,

Mehmet Galip Ata (Ataç), Mustafa Reşit, Şefik Şevket, Şerafeddin Mağmumi gibi Jön Türk hareketinin önde gelen isimleri yer almaktadır. Ayrıca Nafliyan Paşa'nın oğlu Edvar Nafliyan ile Jön Türkler içerisinde sosyalist düşünceyi temsil edenlerin başında gelen Refik Nevzat ve yeğeni Ahmet Fuat Nevzat'ı da bu gruba eklemeliyiz (Gençoğlu 2008a: 48). Devlet tarafından Avrupa'ya gönderilen 20 kişiden yine 6'sı, siyasî sebepten geri çağırılmıştır. Geriye kalan 14 kişiden 2'si tahsildeyken ölmüş, 3'ü ise hastalandığı için tahsillerini tamamlayamamışlardır. Son 9 kişinin, devamsızlık, disiplinsizlik, yetersizlik gibi sebepler yüzünden bursları kesilmiştir. Dolayısıyla siyasî sebepleri dışında tutarsak başarısızlık oranı oldukça düşük kalmaktadır.

4. Jön Türk Muhalefetinin Yurtdışı Eğitim Politikasına Etkisi

Sultan II. Abdülhamid döneminde, özellikle 1890'lardan itibaren yurtdışı eğitime, Jön Türkler ile yaşanan siyasî kriz damgasını vurmuştur. 1879'da ilk meclisin feshiyle fiilen meşrutiyetin askıya alınması, Sultan II. Abdülhamid'e karşı muhalefetin başlangıcı olmuştu. Bu tarihten itibaren Meşrutiyet taraftarı muhaliflerden bir kısmı Avrupa'ya ve bilhassa Paris'e kaçmışlardı. Bunlar Paris'te, basın-yayın yoluyla II. Abdülhamid rejimine karşı kampanya yürütmeye başladılar.³⁶ İlk gelenlerden olan Halil Ganem de Paris'te La Jeune Turquie isminde bir gazete çıkarmaktaydı. Bu gruba, 1889'da Bursa Maarif Müdürlüğünden ayrılarak ülkeyi terk eden Ahmet Rıza Bey de katılmıştır. Avrupa'daki örgütlenmenin en önde isimlerinden olacak Ahmet Rıza, 1895'te sultana karşı etkili bir yayın organı olan Meşveret'i çıkaracaktı (Ramsaur, 2011: 40, 41). 1891'de Paris gibi Cenevre'de de ülke yönetiminden hoşnut olmayan bir grup genç örgütlenmeye çalışıyordu (Knight, 2010: 68). Paris'in hür fikir ve hareket ortamından sonuna kadar istifade eden bu gençlerin, birbirlerini kolaylıkla etkilemeleri olağandı. Nitekim Paris'teki öğrencilerin birçoğunun Jön Türklerin siyasî gösterisine katılmaları (Lewis, 1991: 184) sarayın bu hususta ilk tedbiri almasıyla sonuçlandı. 20 Mayıs 1893'te çıkan İrade-i Hususi'de, Paris'e gönderilmekte olan öğrencilerden bazılarının sefâhate daldıklarından ve “fesad-ı ahlaka duçâr” oldukları belirtiliyor, zaten Paris'in “mahall-i sefâhat” olduğu için talebelerin bundan sonra Almanya ve Viyana'ya gönderilmeleri emrediliyordu (BOA. İ. HUS. 1310, 96 / 04 Za 1310).

Yurtdışında ciddi bir muhalefet gelişirken, 1889'da Tıbbiye'nin bahçesinde İbrahim Temo'nun başkanlığında ilk örgütlenme gerçekleştiriliyordu. İttihat-ı Osmani ismini taşıyan bu gizli örgüt, Ahmet Rıza ile yapılan görüşmelerden sonra 1894'te Avrupa'daki hareketle birleşerek İttihat ve Terakki Cemiyeti adını aldı

36 Bu dönemde, Jön Türklerin siyasi fikirleri ve faaliyetleri hakkında bkz. (Mardin, 1992)

(Tunaya, 2009: 27; Hanioğlu, 1985: 180). Henüz 1892’de Sultan II. Abdülhamid, Tıbbiye’deki faaliyetlerden haberdar olmuş ve okulun yöneticiliğine kendisine bağlı Zeki Paşa’yı getirmiştir. Hemen icraata geöen Zeki Paşa, aralarında Abdullah Cevdet ve Şerafettin Mağmumi’nin de bulunduğu biröok kişiye tutuklatarak okuldan attı (Ramsaur, 2011: 38-39). Fakat padişah, bunu gizli bir örgüt faaliyetinden ziyade bir öğrenci hareketi olarak değerlendirerek cezaları affetmiştir. 1894’ün sonlarına gelindiğinde ise Mekteb-i Tıbbiye ve Hukuk öğrencilerinden bir bölümü gizli cemiyet kurmak suçundan tutuklandılar. Bu olay sonrasında yurtdışına firarlar artmış, kaöaklar içerisinde cemiyete mensup gençlerin oranı bir hayli yükselmiştir (Mardin, 1992: 75; Hanioğlu, 1985: 178-179). Buna karşılık padişah, tıp ihtisası için Avrupa’ya öğrenci gönderilmesinin yarardan öok zarara yol aötuğu için vazgeçilmesini ve bunun yerine Avrupa’dan hocalar getirtilerek, Osmanlı tabiplerinin ihtisaslarını burada yapmalarını istiyordu (BOA. İ. HUS. 1310, 46 / 14 Ca 1312). Bu mesele, Meclis-i Mahsus-ı Vükela’da tartışıldıktan sonra tabiplerin ahlakının muhafazası ve hazinenin menfaati aöısından padişahın emrinin isabetli görüldüğu bildirilmesine rağmen uygun yapının ve şartların oluşturulmasına kadar, bu talebin ertelenmesine karar verilmiştir (BOA. MV. 82/28). 1895’in Ağustosunda, yine Avrupa’ya gönderilen öğrencilerin öeşitli sebeplerden ötürü beklenen başarıyı elde edemedikleri ve bazısının ahlak bozukluğuna uğrayarak çekilen külfetin ve masrafın boşa gitmekte olduğu belirtiliyordu. Dolayısıyla zararı tecrübeyle sabit olan bu usulden vazgeçilerek bu yolda ayrılan masrafla mektepler için öeşitli fen erbabından muktedir hocalar getirilmesi kararlaştırılıyordu (BOA. Y.A.HUS. 334/103).

Bu esnada cemiyet, hem yurt içinde hem de yurtdışında oldukça aktif bir faaliyet içerisinde girmiş, 1895’in sonlarında etrafa dağıttığu beyannameyle kendisini ilk defa aöığa öıkarmıştır. Bu meydan okumaya, Sultan II. Abdülhamid’in tepkisi sert oldu. Öok sayıda İttihat Terakki üyesi tevkif edilerek hapse veya sürgüne gönderildi. Bunlardan bazıları gönderildikleri sürgün yerlerinden kaöarak Paris ve Cenevre’ye ulaştılar. Bu dönemde genç muhaliflerin Avrupa’ya kaöışı doruk noktasına ulaşmıştı (Hanioğlu, 1985:185-187).

En sonunda Paris’ten Jön Türk olduğu aşıkâr bir öğrenci tarafından ‘tahsile memur talebe’ imzasıyla “aölıktan sefiliz” ifadesinin yer aldığu bir mektup gönderilmesi, bardağı taşıran son damla oldu. Bunu haddini açan bir tutum olarak değerlendiren sultan ve devlet ricali (BOA. MV. 86/47) 1896’da öğrenci tahsisatını kaldırdı. 19 Temmuz 1896 tarihli belgeden (BOA. Y.A.HUS. 355/42) Paris’te bulunan Osmanlı talebelerinin ilişkilerinin kesilerek tamamının geri dönmesi emrine binaen Osmanlı talebelerinden on yedisinin Temmuzun 15. günü Marsilya’dan vapurla İstanbul’a hareket ettiklerini ve diğerlerinin de gönderilmesi için Paris Sefareti

tarafından gerekli tedbirlerin alındığını öğreniyoruz. Fakat bu kesinti çok sürmemiş, sarayın Paris'teki Jön Türklerle anlaşmaya varmasıyla 1897'nin sonlarında öğrencilere tekrar burs vermeye başlanmıştır. Nitekim 20 Temmuz 1897'de Jön Türk hareketinin önderlerinden Mizancı Murad³⁷ bir yıl önce geldiği Paris'ten yurda dönmeyi kabul etmiş, İttihad Terakki Cemiyeti de genel af ve reformların uygulanması karşılığında yayın faaliyetlerine son vermiştir (Hanioğlu, 1985: 240, 241). Yapılan anlaşmayı müteakip Avrupa'daki Jön Türklerden bir kısmına sefaretlerde memuriyetler verilmiş, öğrenci olanlarına ise burs bağlanmıştır (Knight, 2010: 71; Kuran, 2000: 76, 77). II. Abdülhamid'in bu siyasî manevrası işe yaramış, en azından 1899 sonuna kadar Jön Türk hareketi sürekli bir çözüme göstermiştir (Akşin, 1987: 38).

Damat Mahmut Paşa'nın iki oğlu Lütfullah ve Sabahattin ile Fransa'ya kaçması, hareketi yeniden canlandırmıştır. Avrupa kamuoyunda da yankılanan bu olay, sarayı oldukça endişelendirmiştir. Mart 1900'de Paris'ten Cenevre'ye geçen Paşa, Jön Türklerin hamiliği üstlenmiş, finansal ihtiyacını karşılamaya başlamıştı (Hanioğlu, 1985: 349). Bu sırada paşanın oğlu Prens Sabahattin, Jön Türk hareketinin liderliğine soyunmuş ve 4 Şubat 1902'de Birinci Jön Türk Kongresi'ni Paris'te toplamaya muvaffak olmuştu (Akşin, 1987: 43).

Tüm bu gelişmeler, II. Abdülhamit'in yurtdışı eğitimi lağvetmesiyle sonuçlandı. Mart 1902'den itibaren başta Fransa olmak üzere tüm Avrupa'daki 39 öğrencinin bursları kesildi ve onlardan yurda geri dönmeleri istendi (BOA. Y.PRK.HR. 32/59). Bu öğrencilerden çoğu Jön Türk'tü ve doğal olarak devletin çağrısına uymadılar. Kendi imkânlarıyla tahsillerini tamamlamaya gayret ettiler. Maddi desteği olmayan veya imkânları son derece kısıtlı olan bazı öğrenciler, hayatlarını idame ettirmede oldukça zor durumlara düşmüşlerdir. Bazıları oradaki hastanelerde iş bulmuşlar, bazılarıysa ailelerinin desteğiyle öğrenimlerini sürdürmüşlerdir (BOA. Y.A.HUS. 445/107). Bunlardan bir kısmı, tahsillerini tamamlayarak yurda döndüğü halde çoğu, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar geri gelmemiştir. 1902'den sonra yurtdışı öğrenim, birkaç sivil dışında tamamen askerî amaçlı hale dönüşmüştür. Ancak II. Meşrutiyetin ilanı sonrası yeni rejim, Avrupa'ya yüzlerce öğrenci göndererek bir bakıma bu tutuma karşı tepkisini ortaya koyacaktı.

Sonuç

Sultan II. Abdülhamid, 1890'lara kadar selefleri gibi devletin ihtiyaç duyduğu alanlarda yurtdışına birçok öğrenci göndermiştir. Fransa halen en büyük sayıda öğrenim görülen yerdir. Ancak Almanya'nın bu ülkeye ciddi bir rakip olarak yük-

37 Mizancı Murad ve siyasî fikirleri için bkz. (Mardin, 1992: 77-135).

seliŒe geçtiği de bir gerçektir. Almanya özellikle askerî eğitimde baŒat konuma ykselmiŒ, diğer alanlarda da kendisini hissettirmeye baŒlamıŒtır. Burada uluslararası siyasetin tesiri görülür. Almanya ile kurulan stratejik ittifak, yurtdıŒı eğitimin yönünü de etkilemiŒtir. Hatta Fransa ve İsviçre'deki öğrencilerin bir kısmı bu ülkeye kaydırılmaya alıŒılmıŒtır. Bu kararda, Alman bilim ve teknolojisindeki hızlı geliŒmenin yanında bu ülkeye gönderilen öğrencilerin daha kolay denetlenebiliyor olmasının payı büyüktür. Nitekim Fransa ve İsviçre'deki hr ortam Almanya'da söz konusu değildi. 1878'den sonra iyice bozulan iliŒkiler ve eğitimin pahalı olması, İngiltere'yi yurtdıŒı eğitimde tercih dıŒı bırakmıŒtır. Donanma için gerekli teknik eleman ve subayların tahsilinde bile Almanya'ya dönülmesi, hem iliŒkilerin bozulduğunun hem de reformlarda donanmanın ikinci plana itildiğinin açık bir göstergesidir.

BaŒlangıtan beri yurtdıŒı eğitimde öncelik askerî ve tıp alanlarına verilmiŒtir. Askerlik eğitimi için yurda Alman askerî uzmanlar davet edilirken birçok subay da Alman birliklerine gnderilmiŒtir. Bu suretle orduda Alman nüfuzu artmaya baŒlamıŒtır. Keza Almanya'da yetiŒen subaylar, I. Dünya SavaŒı'nda ordunun denetimini üstlenecek Alman komutanlarla koordinasyonun sağlanmasında önemli rol slenecelerdi. Tıpta ise Avrupa'ya ihtisas eğitimi için gönderilen veya sonradan burs bağlanan hekimlerimiz, Türkiye'de modern tıp dallarının kuruluŒu ve geliŒmesinde önemli rol oynamıŒlardır. Ancak ülkedeki bilimsel zihniyet eksikliğinden kaynaklanan sorunlar, döndüklerinde daha üretken ve faydalı olmalarını engellemiŒtir. Sultan II. Abdülhamid'in modernleŒme atılımlarına bağlı olarak ziraat ve veteriner alanlarının yurtdıŒı tahsildeki payları dikkat çekicidir. Gönderilenlerin sayısından kimya dalına ayrı bir önem atfedildiği de görülmektedir. Bu süreçte ihtiyaca bağlı olarak ilk defa telgraf ve cer mühendisi yetiŒtirmek üzere Avrupa'ya ğrenci gnderilmiŒtir. Dahası siyaset bilimi ve heykeltıraŒlık dalları da ilk kez devreye sokulmuŒtur. Sosyal bilimlerde ğrenci gönderilmemesi, bu dalda yurtdıŒı eğitim desteğine ihtiyaç duyulmadığını göstermektedir. Son dönemlerdeki siyasî sebep yüzünden ğrenci burslarının kesilmesini saymazsak baŒarı oranının oldukça yüksek olduğunu da söyleyebiliriz.

Genel olarak Osmanlı/Türk modernleŒmesindeki olumlu katkısına rağmen yurtdıŒı eğitimden beklenen yararlar oldukça sınırlı kalmıŒtır. Askerleri dıŒarıda tutarsak yurtdıŒına gönderilenlerin, bilimsel geliŒmeyi hızlandıracak ve bu minvalde büyük bir dnŒm sağlayacak bir sayıya ulaŒmadıđı görülür. Zaten yurtdıŒı tahsilin belli bir plan dhilinde yürütülmediği de görülmektedir. Nitekim yurtdıŒı öğrenimle ilgili halen bir nizamnamenin olmaması, bu konudaki eksikliğin de açık bir delilidir. Ekonomik sıkıntılar, dıŒ müdahalelere açık sosyal ve siyasî kaos ortamı, yurtdıŒı eğitimde masraflı ve uzun süre alacak kapsamlı bir yapılanmanın

önüne geçmekteydi. Elbette bu mesele, Sultan II. Abdülhamid'le ortaya çıkmamıştı; modernleşme projesinin başlangıcından beri geç kalınmışlığın getirdiği ve zorunlulukların dayattığı köklü bir sorundu. Osmanlı devlet adamlarına göre başta askerlik olmak üzere ihtiyaç görülen alanlarda Avrupa'dan bilgi ve teknolojinin bir an önce ülkeye taşınması gerekiyordu. Dolayısıyla alınan bilimsel bilgi, sanayileşmenin gerçekleştirilemediği bir ülkede teknolojiye yansıtılmıyor, kendini tekrar ederek mürur-ı zamana uğruyordu. Bunda kozmopolit bir yapıya sahip olan ve bu süreçte iyice derinleşen toplumsal ayrışmanın da önemli bir payı vardı. Ortak bir düşünce ve menfaatle buluşamayan, bir toplumdan daha fazlası beklenemezdi. Tabii bu yapı, dönenleri de menfi yönde etkilemiştir. Öğrendikleri bilgileri ülkelerinde geliştirmek ve yeniden üretmek hevesini taşıyan öğrenciler, geldiklerinde ilgisizlikle karşılaşmışlar, zamanla eski bilgileriyle iktifa eden kişilere dönüşmüşlerdir. Tüm olumsuzluklara karşın birkaç idealist, şahsi gayretleriyle önemli buluşlara ve başarılarla imza atabilmiştir.

Sultan II. Abdülhamid ile Jön Türkler arasındaki çatışma, yurtdışı eğitimden beklenen verimin alınamamasına yol açmıştır. Jön Türkler'in yurt içinde ve dışındaki rejim aleyhtarı faaliyetleri, Sultan II. Abdülhamid'in yurtdışı eğitim politikasında sapmalara yol açmış, çeşitli tedbirler almasına ve siyasî manevralar yürütmesine yol açmıştır. Bir bakıma 1890'lardan itibaren yurtdışı eğitim, bu çekişmenin gölgesinde kalmış ve siyasî gerekçelerle tehlikeli addedilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla bu süreçte verilen öğrenci tahsisatı, devletin yurtdışı eğitim politikasına yönelik olmayıp Avrupa'daki Jön Türk hareketine son vermeyi hedefleyen bir siyasetin sonucuydu. Bu konuda da başarı sağlanamadığından 1902'de yurtdışındaki öğrenciler geri çağırılmış ve 1908'e kadar gönderilen birkaç sivil dışında tamamen askerî amaçlara yönelmiştir.

Kaynakça

I. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Kaynakları

1. Babiali Evrak Odası (Beo) Sadaret Tasnifi Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemî (A.MKT.MHM.) 493/67

2. İradeler 1255-1310 Katalogları

A. İrade Dahiliye (İ.DH): 37116; 79915; 86008; 88510; 88898; 97135; 96996;

3. İradeler 1310-1334 Katalogları

A) İrade Askerî(İ.AS.): 5 (16 L 1310);11 (16 R 1312)

B) İrade Adliye ve Mezâhib (İ.AZN): 6 (18 Ca 1322)

C) İrade Dâhiliye (İ.DH): 4 (08 N 1323);31 (23 M 1319);34 (26 Za 1318),

D) İrade Hariciye (İ.HR):1 / 01 Ra 1310;7 (15 C 1313); 13 (14 B 1311);16 (23 C 1317); 18 (19 Za 1311); 30 (30 B 1325)

E) İrade Hususi (İ.HUS): 12 (04 B 1322);45 (19 Z 1310);46 (14 Ca 1312); 47 (22 L 1313); 57 (29 Za 1313); 70 (1310 R 25);86 / 23 Ca 1316;96 (04 Za 1310); 97 (14 Za 1310); 106 (28 R 1315)107 (30 R 1315)

F) İrade Maarif (İ.MF): 1 / 02 Z 1311;1 (02 Ş 1313); 5 (20 S 1313)

G) İrade Maliye (İ.ML): 1 (01 B 1313);7 (04 Ş 1315)

H) İrade Orman ve Maadin (İ.OM): 1 (17 L 1311); 1 (18 R 1312); 2 (09 L 1312); 6 (04 Z 1312)

I) İrade Ticaret ve Nafia (İ.TNF): 1(16 M 1310); 2 (04 B 1310); 4 (26 R 1310); 5 (05 Z 1312)

J) İrade Taltifat (İ. TAL): 132 (28 M 1310)

4. Meclis-i Vükelâ Mazbataları Tasnifi (MV.) 37/12,42/6, 60/48, 66/76,82/28, 86/47

5. Yıldız Tasnifi:

A) Yıldız Sadâret Hususi Maruzât Evrakı (Y.A.HUS.):177/86, 198/56, 199/19, 244/46, 334/103, 345/82, 355/42,395/20,445/107, 479/38, 509/24

B) Yıldız Sadâret Resmi Maruzât Evrakı (Y.A.RES.):107/25,107/35, 107/40, 107/59,107/83, 109/8, 110/97

C) Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.):149/110

D) Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı (Y.MTV.): 17/19, 78/5, 138/92, 158/152, 171/22, 182/110, 184/31, 184/60, 195/36, 200/107, 202/81, 203/140, 204/89, 216/108, 218/78, 221/2, 221/26, 221/53, 221/124, 223/90, 298/111

E) Yıldız Perakende Evrâkı Askerî Maruzât (Y.PRK.ASK.): 19/60, 59/55, 83/5, 86/58

- F) Yıldız Perakende Evrâkı Basketâbet Dairesi Maruzâtı (Y.PRK.BŞK.): 12/3, 56/34
- G) Yıldız Perakende Evrâkı Dahiliye Nezareti Maruzâtı (Y.PRK.DH.): 11/22
- H) Yıldız Perakende Evrâkı Elçilik, Şehbenderlik ve Ateşemilerlik (Y.PRK.EŞA.):21/33, 37/68, 40/14
- I) Yıldız Perakende Evrâkı Hariciye Nezareti Maruzâtı (Y.PRK.HR.): 32/59
- J) Yıldız Perakende Evrâkı Maarif Nezareti Maruzâtı (Y.PRK.MF.): 3/14
- K) Yıldız Perakende Evrâkı Maliye Nezareti Maruzat (Y.PRK.ML.): 18/83, 18/84; 18/92
- L) Yıldız Perakende Evrâkı Maiyet-i Seniyye ve Yaverân Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MYD.): 10/27
- M) Yıldız Perakende Evrâkı Orman Maadin Ziraat Nezareti Maruzatı (Y.PRK.OMZ): 2/86
- N) Yıldız Perakende Evrâkı Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB): 4/1

6. Şura-yı Devlet Tasnifi (ŞD.)

21/12, 213/17, 1193/53, 1197/4, 1198/36

II. Kitaplar, Araştırmalar ve Başvuru Eserleri

- Akşin, S.(1987). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Alsaç, Ü. (1992). *Türk Mimarlığı*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Anderson, M.S. (2010). *Doğu Sorunu 1774-1923*. Çev. İ. Eser, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Armaoğlu, F. (1997). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ata, B. (2011). Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Telgrafçılar Nasıl Yetiştirildi? *Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan*, Ed. Cemil Öztürk-İlhami Fındıkçı, Ankara: Pegem Akademi, s. 283-304.
- Atasoy, A. R. (1945). *Şam Türk Tıbbiye Mektebi Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü.
- Ayni, M. A. (2007). *Darülfünun Tarihi*. Haz. A. Kazancıgil, İstanbul: Kitabevi
- Batmaz, Ş. (2002). *II. Abdülhamit Devri Osmanlı Donanması*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Bekman, M. (1943). *Koyunçiçeği*. Ankara: Ziraat Vekâleti Neşriyatı.
- Berk, N. (1937) *Türk Heykeltıraşları*. İstanbul: Güzel Sanatlar Akademisi.
- Berk, N. ve Gezer, H. (1973). *50 Yılın Türk Resim ve Heykeli*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları

- Bleda, M. Ş. (2010). *İmparatorluğun Çöküşü*. İstanbul: Destek Yayınevi
- Bursalı Mehmed Tâhir (2000). *Osmanlı Müellifleri, I-III (Tıpkı basım)*. Ankara: Bizim Büro Basımevi
- Cezar, M. (1983). Güzel Sanatlar Akademisinden 100. Yılda Mimar Sinan Üniversitesine, Güzel Sanatlar Eğitiminde 100 Yıl, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, s.5-84.
- Chambers, R. L. (1968). Notes on the Mekteb-i Osmanî in Paris, 1857-1874, *Beginnings of Modernization in the Middle East, The Nineteenth Century*, (ed.) by W. Polk and R. Chambers, London: 313-329.
- Çankaya, A. (1968). *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, I-VIII*, Ankara: Mars Matbaası
- Çark, Y. G. (1953). *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*. İstanbul: Yeni Matbaa
- Çoker, F. (1994). *Bahriyemizin Yakın Tarihinden Kesitler*, Ankara: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı.
- Demirkan, T. (2000). *Macar Turancıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi (1994). I-VIII, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Düstur (1334). İkinci Tertip, VI, İstanbul: Matbaa-i Amire
- Erden, F. (1948). *Türk Hekimler Biyografisi*. İstanbul
- Ergin, O. N. (1939). *Türkiye Maarif Tarihi*. II, İstanbul: Osmanbey Matbaası.
- Ergin, O. N. (1996). *İstanbul Şehreminleri*. (Haz.) A.N. Galitekin, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları
- Ergün, M. (1996). *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Erk, H. B. (1954). *Meşhur Türk Hukukçuları*. İstanbul.
- Erk, N. ve Dinçer, F. (1970). *Türkiye'de Veteriner Hekimlik Öğretimi ve Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları.
- Gençoğlu, M. (2008a). *Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler –Bir Grup Biyografisi Araştırması*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gençoğlu, M. (2008b). Başlangıçtan II. Meşrutiyet'e Osmanlı Devleti Tarafından Tıp Eğitimi İçin Avrupa'ya Gönderilenlerin Modern Türk Tıbbına Katkıları. *Kök Araştırmalar*, X/1, (Bahar), s. 93.
- Georgeon, F. (2012). *Sultan Abdülhamid*. Çev. A. Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Göçmen, M. (1995). *İsviçre'de Jöntürk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri*. İstanbul: Kitabevi.
- Gövsâ, İ.A. (tarihsiz). *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*. İstanbul: Yedigün Neşriyatı
- Hanioğlu, M. Ş. (1985). *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*. Cilt I: (1889-1902), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kahya, E.- M. Öner (2012). *Modern Biyolojinin Doğuşu*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Kieser, H. (2008). *Türklüğe İhtida*. Çev. Atilla Dirim, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Knight, E. F. (2010). *Jön Türkler ve II. Abdülhamid*. Çev., S. Deniz, İstanbul: Kariyer Yayıncılık
- Kuran, A. B. (2000). *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Kuneralp, S. (1999). *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*. İstanbul: İsis
- Lewis, B. (1991). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev. M. Kırıatlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Mahmud Cevad (2001). *Maarif-i Umumiye Nezareti, Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı – XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*. Haz., Taceddin Kayaoğlu. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Mardin, Ş. (1992). *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mehmed Esad (1310) *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul: Artin Asadoryan Matbaası.
- Mehmed Esad (1312). *Mir'at-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun*. İstanbul: Karabet Matbaası.
- Mehmed İzzet (1927). *Dârüşşafaka: Türkiye'de ilk Halk Mektebi*. İstanbul: Evkâf-ı İslamiye Matbaası.
- Pamukçiyân, K. (1990). Osmanlı Döneminde İstanbul Sergilerine Katılan Ermeni Ressamlar. *Tarih ve Toplum*, 14/80 (Ağustos), s.34-41.
- Perin, C. (1946). *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*. İstanbul, Pulhan Matbaası.
- Quataert, D. (2008). *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*. Çev., Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ramsaur, E. (2011). *Jöntürkler: 1908 İhtilalinin Doğuşu*. Çev. M. Ö. Mengüşoğlu, İstanbul: Pınar Yayınları
- Rıza Tahsin (1991). *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye)*. I-II, haz., A.Kazancıgil, İstanbul: Özel Yayınlar.
- Sağlam, T. (1991). *Nasıl Okudum*. Haz. H. Hatemi ve A. Kazancıgil, İstanbul: Nehir Yayınları.

- Şişman, A. (1986). *Mekteb-i Osmani (1857-1864)*. Osmanlı Araştırmaları, V, s. 83-160.
- Şişman, A. (1998). XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Avusturya'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri Hakkında. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, s.11-23.
- Şişman, A.(2004). *Tanzimat'tan sonra Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*. Ankara: TTK Basımevi.
- Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi (2003). I-II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Topuzlu, C. (2010). *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*. Haz., H. Hatemi-A. Kazancıgil, İstanbul: İşaret Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2009). *Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt III: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Turan, K. (2000). *Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Uluçay, Ç. -Kartekin, E. (1958). *Yüksek Mühendis Okulu*. İstanbul: İ.T.Ü Makine Fakültesi.
- Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi (1999). I-II. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yavuz, C. (tarihsiz). *Osmanlı Bahriyesi'nde Yabancı Misyonlar*. İstanbul: Deniz İkmal Grup Komutanlığı Basımevi.
- Yıldırım, S. (2005). *Eğitim Amacıyla Yurtdışına Gönderilen Öğrenciler (1940-1970): Prosopografik Bir Çalışma Örneği*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.

İnternet Kaynakları

http://barthes.ens.fr/clio/revues/AHI/print_AHI.php 1,2 (03.05.2005)